

ПРОРИВ З ОТОЧЕННЯ

Вперед, але куди?

Коли нас розбудили, сонце вже схилилося за обрій, і на землю насадили вечірні сутінки. Ані Палієва, ані німецьких генералів не було видно. На польовій дорозі побіч нас зібралось вже чимало війська і довга колона військових вантажівок, на яких розмістили-ся німці-вермахтівці.

День 20 липня перейшов у минуле, і западала ніч. Старшини розділили наш гурт українських вояків на групи і призначили до різних вантажівок. Короткий, але здоровий сон підкріпив мене, а сам факт, що їхатимемо вантажними автомашинами і що вже не будемо йти пішки, підносив нас на дусі. Ситуація, здавалося, змінилася на краще. Нарешті вантажівки таки рушили вперед. Куди це «вперед» — ми не знали, але, як не є, ми вже не стояли на тому самому місці. Та наша радість тривала недовго, вантажівки не проїхали, мабуть, і ста метрів, як знову зупинились.

На авті, де я з іншими нашими вояками примістився, вермахтівці дивляться на нас з ненавистю, бо ж ми, добровольці дивізії «Галичина», є причиною, що війна продовжується. Якби не ми і нам подібні — війні було б уже, мабуть, «капут», і ці всі вермахтівці втікали б уже прямо «нах Гаймат» — на батьківщину.

Хтось там свариться за місце на автомашині, бо нас напхали, як оселедців у бочку... Я примостився, стоячи на самому кінці вантажівки, і тому мав змогу хоч бачити, що діялося довкола нас. Вояки сиділи або стояли під брезентом; одні, перемучені, дрімали, інші дискутували про кінець війни. Біля мене стояв якийсь підстаршина з автоматом у руці і слідкував за довкрузжям. Але багато не можна було побачити, бо ми саме стояли під ліском. Направо від нас дерева росли аж до самої дороги, наліво — мокре трясовиння, заросле водоростями. Звідти ліниво впливав невеличкий потічок, а за ним простягалася поляна. Саме в той час німці вивели на поляну невеликий, десять чи двадцять осіб, гурт советських полонених. Були вони десь за п'ятдесят кроків від місця, де стояла наша автомашина. Раптом з гурту полонених продерся розпачливий крик:

— Камерад, камерад, ніхт шіссен! (Товаришу, товаришу, не стріляти!)

Але «камерад», якийсь німака, що стояв з автоматом перед групою полонених, не звертав уваги на розпачливе прохання. Посипалася серія з автомата, і невеличка група полонених з криком і стогоном повалилася на землю. «Камерад» підходив до кожного зокрема й поодинокими пострілами впевнювався, що полонені дійсно пішли у другий світ. Клаптик української землі знову зросився людською кров'ю, але чиєю? Невже ж нашого ворога? А може ті полонені були «большевиками» тільки тому, що під примусом одягли советську уніформу так само, як ми були «німцями», маючи на собі німецьку уніформу? Може, під їхньою советською уніформою билось шире серце української людини, якій ось той німака проти всіх гуманітарних засад світу відібрав хвилину тому життя?

Цю трагічну сцену бачило з нас тільки, мабуть, чотири або п'ять душ, які стояли на самому кінці вантажівки. Розстріл полонених викликав на нашому авті обурення, особливо серед нас, українців, бо, мабуть, кожний із нас думав однаково, що між полоненими могли бути і наші брати — українці. «Das ist ja die Ursache warum die Deutschen wieder zurück in Galizien sind und nicht derseits der Uralgebirge. Das ist es ja warum ihr den Krieg verloren habt»* — не звертаючись ні до кого особисто, сказав я голосно.

Якийсь німака, що зачув мої слова, почувся ображеним і почав сипати нецензурними епітетами на адресу українців взагалі і на мою зокрема. Українці обурились і собі, так що німець розізлився і спрямував свій автомат прямо на мене. Німець-підстаршина, що стояв біля мене, вхопив цього зухвальця за руку і відібрав автомат. Небагато бракувало, щоби розпочався новий фронт таки на автомашині, бо за мене в обороні стали всі українці, яких на цьому авті було, мабуть, з десяток. Одначе більшість німців зовсім не бачила тієї сцени і не брала участі в тій перепалці. Можливо, що й між ними було немало таких, що не схвалювали такої жорстокої і нічим не виправданої поведінки з полоненими на фронті вояками.

* Це є саме причина, чому німці знову опинилися в Галичині, а не по той бік Уральських гір.

Проти спраги — оцет

Темна ніч прилягла до землі, а ми все ще не рухалися з місця. Колона вантажівок застрягла, бо, мабуть, і не було куди далі їхати. Мені зовсім не усміхалася можливість бездіяльно ждати до без кінця, коли рушить колона. Я зіскочив на землю, бо хотів все-таки побачити, чому далі не їдемо. До мене прилучився якийсь стрілець з нашого куреня, і ми повільно почали просуватися вздовж колони вантажівок.

Спрага пекла мене і далі, я хотів знайти якесь джерело води. Але ніч була темна, як серед глухої осені, і побачити що-небудь було майже неможливо. Просуваючись з трудом вперед, ми переконалися, що вся дорога була забарикадована вантажівками та возами, запряженими кіньми.

У темряві нам здалося, що праворуч від нас щось заблищало, ніби плесо води. Ми спрямували поспішно свої кроки в тому напрямі в надії, що там знайдемо свіжу чисту воду. Наблизившись до того плеса, ми справді побачили якийсь став, але його береги були такі болотисті, що це становило справді проблему, як туди дістатися. Ми просувалися дуже обережно, перевіряючи мокрий ґрунт під ногами крок за кроком, щоби тільки дійти до тої вимріяної води. Але всі наші зусилля були даремні. Ліворуч від нас, якщо взагалі можна було орієнтуватися в нічній пітьмі, було вже поле. Отже, ліс закінчився.

Ми зійшли з дороги на поле, надто не віддаляючись від неї, і так просувалися далі наперед. «Голодній кумі хліб на умі» — і так було в мене з бажанням хоч промочити уста. Вперто я розглядався більше у пошуках води, як за чим іншим. В одному місці я таки завважив, що щось ніби сіріло. Я подався в тому напрямі, і вже після кількох кроків відчув під ногами витоптану землю, на якій валялися різні залишки недавнього мабуть таборування вояків. Я почав водити руками по землі — в руки потрапляли різні порожні бляшанки від консервів та пляшки. Нарешті потрапила мені в руки важка пляшка — значить, повна, а до того ще й закоркована. Я був певний, що це не вода, але могла бути зовсім добра якась горілка. Яка різниця? Що-небудь, аби тільки мокре. Але ба! Пляшка була солідно закоркована.

Хоч вешталися різні вояки, все-таки ніхто не міг вдовольнити мого прохання, бо такі розкоші, як коркотяг, ніхто при собі не мав. Пробував я витягти корок багнетом, але й це не вдалося, бо багнет мав зашироке вістря. Я почав вивертати свої кишені, щоб знайти там щось придатне відкоркувати врешті пляшку. Але все, що міг знайти, — це якийсь невеликий цвях. Але й ним я нічого не міг вдіяти, бо цвях був замалий і затонкий. Корок уперто не рухався ні сюди, ні туди. Врешті мені вдалося проколоти маленьку дірочку, так що пальцями я відчув якийсь плин. Ну, нарешті! Я перекинув пляшку до уст і втягнув у себе ковток невідомої рідини. Дірка була справді маленька, і на солідний ковток не було можливості, але того, що капнуло на язик, вистачило, щоби мене переконати — ніякий то не алкоголь чи взагалі який-небудь напій, яким би вдалося погасити хоч частинно спрагу. По таких великих зусиллях у мене на руці була пляшка... звичайного кухонного оцту, з яким навіть і кухар не хотів возитися!

— Добре й так, — подумав я в приступі філософічного примирення, кидаючи пляшкою об землю, — у пляшці могла бути якась фатальна отрута, і тоді могло бути багато гірше.

Пригода з пляшкою налаштувала мене взагалі філософічно. Я почав обмірковувати нашу ситуацію. Хіба ж не було зі мною так само, як і з усією Дивізією? Скільки рожевих мрій і надій було в нас з виїздом на фронт... І ось проминули три тижні — нас практично як Дивізії немає. Ні, це ще гірше, як спраглому напитися оцту.

Ми дійшли до якогось схрещення доріг і повернули ліворуч, мабуть, на південь. Уздовж дороги стояли вози нашої Дивізії, а на возах стогнали наші товариші — поранені в боях. «Боже, який я щасливий, що в такі критичні хвилини я ще можу йти сам, власними ногами і ще надіятися на щасливу хвилину, на вдалий прорив із цього пекла. Бо ж ось ці наші товариші на возах уже й того щастя не мають, вони здані на ласку інших і самі про себе вже не в силі турбуватися. Так, я таки маю щастя».

Спроба мовчки філософствувати мене не полишала... Що ж це таке щастя? Його таки ніхто не знає. Як втеліпаєшся в якусь халепу, тоді побачиш, що навіть у найнещасливішій ситуації є все-таки ще щасливі, менш щасливі і зовсім нещасливі. Цим разом я належав до першої категорії: щасливих! Так, філософствуючи, я прохо-

див попри вози і розпитував, з якої хто частини, та при нагоді дізнався про знайомих, де вони могли бути.

Нарешті і валка возів скінчилася. Перед нами в темряві ночі сіріла невиразно дорога, а ген попереду щось бовваніло. Важко було сказати, чи то було щось нерухоме, чи дуже повільно рухалося. Ми підійшли ближче і тоді побачили, що на дорозі стояли три піхотні гармати, які спрямували свої дула на захід. Біля них вешталися нервово німці-вермахтівці. Незабаром біля гармат зібралося нас кілька сотень вояків, але це не були упорядковані військові одиниці, а таки прямо юрма вояків. Про організовані військові частини тут уже не могло бути і мови.

Наступ чи втеча?

Біля тих гармат вешталися якісь старшини вермахту, гуртували вояків і оголошували наступ на большевицьку лінію фронту.

— Коли ми прорвемо фронт, за нами рушать наші вози з пораненими, — говорили старшини. — Але поки що нам треба усією силою вдарити на ворога та прорвати його оборонну лінію. Ви повертайтеся в бік фронту, а тим часом ми відкріємо гарматний вогонь на ворога, щоби підтримати ваш наступ.

Біля кожного гуртка з'явилися старшини вермахту, і під прикриттям ночі ми почали відходити у бік фронту. Ми повинні були наступати з тої хвилини, коли гармати перестануть стріляти. Мене дивувало, що ніхто навіть не намагався зробити хоч примітивний розподіл на групи.

Повільно просуваємося вперед. Перед нами вже майорять маленькі горбки, ніби фронтові окопи, але гармати ще мовчать. Минуло п'ять хвилин, десять, проминуло, може, вже і півгодини, а гармати як мовчали, так і мовчать далі. Ми вже зовсім наблизилися до окопів, і ворог відкрив у нашому напрямі тепер скажений вогонь зі своїх «максимів». То тут, то там можна було чути вигуки «ура!» Якись тіні підіймалися з окопів, і здавалося, що скачуть вперед, але фактично ніхто не наступав. Тільки сила скорострільного вогню і крісової пальби непомірно зростала.

Протинаступу не було, бо в дійсності з нашого боку не було ніякого наступу. У нас не було зброї до наступу на сильно захи-

щені окопи большевиків. Ми надіялися, що гарматний вогонь викличе деякий заколот на большевицькому боці, і тоді ми кинемося на окопи. Але німецькі гармати мовчали як закляті.

Ми просунулися півколом майже попри самі большевицькі окопи і повернулися назад до тої самої дороги, звідки вирушали в «наступ». На наше здивування на дорозі і далі стояли ті самі гармати, але вже... без обслуги. Гарматники, мабуть, просунулися на «заздалегідь приготовані позиції». Праворуч від нас лежало село Княже, до якого і вела ця дорога. Чому гармати не стріляли — не було ні часу, ні потреби роздумувати. Надворі почало світати, а довкола нас шуміла пекельна симфонія усіх родів зброї. Ген, за Ясенівцями і Княжим зі сходу на захід, видно високу гору, покриту лісом, а більше на захід ближче до Княжого залишився тільки слід, де колись пишався ліс: пні зрубаних дерев. У тому місці під горою виднілися два большевицьких танки.

Від села Княже на схід попри Почапи і Хильчичі аж до села Ясенівці і далі простягався похилий до півдня терен — поля, на яких, як мурахи розбитого мурашника, рухалися в різні напрями вояцькі постаті. Хто біг вниз, хто посувався повільно, а дехто лежачи відпочивав. Може, вже й не мав ні сил, ні охоти рухатися куди-небудь. Наліво від мене, яких 50 метрів у бік ліска, серед поля селянський віз-однокінка, а побіч нього український старшина з молодого жінкою чи дівчиною.

Мені було зрозуміло, чому я опинився в такому пеклі, але ця молода жінка потрапила сюди тільки, мабуть, за збігом обставин, відвідуючи в останній хвилині свого мужа чи брата, і от тепер попалася! Мені зробилося її невимовно жаль, хоч не жалів ні себе, ні своїх товаришів, що тут змагалися на життя і смерть.

Тепер ми вже не розлучалися з моїм колегою з 2-го куреня 30-го полку. Це наставала п'ятниця, 21 липня 1944 року. Перед нами був один тільки напрям: далі на південь до гори, але дорогу нам ще перетинав залізничний шлях, засльозені ранньою рососою рейки якого сріблом блищали до сонця, що викочувалося на небосхил... а там... битий шлях Золочів—Львів.

Усе, що ще рухалося, прямувало на південь у бік тієї, покритої лісом, гори. Чому все туди прямувало, я не знав, але ніхто і не допитувався, і не застановлявся над тим. Нами керувала психологія

маси, ми стали невід'ємною її частиною. Я дивився на гору за залізничним насипом, як на своє спасіння, хоч ні я, ні хтось інший не мали ніякої запоруки, що так у дійсності є, не мав я ніяких підстав леліяти такі надії.

Тепер уже вдвох бігли ми згори вниз у бік саме того залізничного насипу, бігли, доки ставало сили... падали на землю, щоби трохи перевести дух, і знову піднімалися та бігли... Наша дорога проходила попри велику, вириту, мабуть, гарматним стрільном, яму, і ми, довго не думаючи, вскочили до цієї ями, шукаючи в ній хоч на хвилю передишки і охорони від дошкульного вогню ворога. Артилеристи говорять, що гарматне стрільно ніколи не потрапляє двічі в те саме місце, і тому ця яма здавалася мені спершу доволі безпечною.

Вскочивши в яму, ми вигідно простягнулися на сирій жовтій глині. Над нами вгорі свистіли кулі, людські крики і стогони наповнювали повітря, іржали голосно коні. Довкола ями на свіжовідкритих її боках лежали, вже відпочиваючи, вермахтівці. Моє серце товклося молотом у грудях, важко було захопити повітря, а спрага мучила до безтями... Хоч у ямі відпочивав фізично, лежачи, але щось всередині не давало мені спокою. Щось мене тягнуло з неї.

Не кажучи ні слова, я схопив за руку товариша по недолі і, вирвавшись з ями, потягнув його за собою. Він протестував, скаржачись на втому і потребу хоч би коротенького відпочинку. «Там було затишно і спокійно, — говорив він, — чого ти мене звідти витягнув?» Заки встиг я йому що-небудь відповісти, в ту саму яму, від якої ми віддалилися не більш як на 20–25 кроків, гримнув ще один постріл, і в повітря піднявся стовп землі, а в нім шматки людських тіл, окремо відірвані руки, ноги. Вермахтівцям, яких ми там залишили, вже не було потреби турбуватися, що буде далі, їхня мандрівка там і обірвалася.

— Боже, — зітхнув я і перехрестився. — Як видно, Ти ще держиш мене у своїй опіці. — Я глянув на свого товариша по недолі і відчув на собі його вдячний погляд, хоч при чому тут була його вдячність? Я не діяв під впливом якогось мудрування, але інстинкт прямо підказував мені робити те, що зробив.

Через долину смерти

Долина між селами Княже і Ясенівці перетворилася на справжнє пекло. Гуки розривів стрілень, свист куль та гранат, зойки пораних людей і несамовите іржання переляканих коней, з яких теж багато було пораних, клекіт, шум — усе те перемішалося в галасливу симфонію розгорнутого пекла. Людині важко було в тому усьому зосередитися.

Ми лежали серед поля і ніби безтямними очима, з шумом у вухах дивилися на те, що навколо нас діялося. Підсвідомо поглядали на гору, яка була не так далеко від нас, але видавалася все-таки недосяжною. Нервовим неспокоєм наповнював мене той залізничний насип, і тому я вперто роздивлявся, в якому місці найкраще б дістатися через нього. На мою думку, під насипом повинен проходити б якийсь отвір, але де? Він має десь там бути, але я не міг таки його добачити. Як грізне мemento, я бачив під горою дві большевицькі залізні потвори — танки, що охороняли шлях Злочів–Львів.

Ліворуч від місця, де ми переховувались, я побачив серед поля завязаного воєнного кореспондента, який фільмував усе, що навколо нього діялося. А фільмувати було що! Розриви гарматних та гранатометних стрілень раз-у-раз викидали вгору стовпи землі і болота, а разом з ними і різні частини людського або кінського тіла, дошки, різні шматки військового знаряддя, каміння, цілі колеса від возів... Усе літало в повітрі і викликало несамовите враження. А кореспондент усе закріплював на фільмовій плівці, щоби пізніше ще хтось міг бачити цей жажливий образ людського терпіння і смерти. Невідомо, чи хто-небудь бачив ще той фільм опісля, бо не знати також, чи той відважний кореспондент зумів вирватися з тої долини смерти, рятуючи свою в небезпеці проведену працю, чи може епілог фільму втопився в крові таки самого кореспондента. Яка б судьба не спіткала кореспондента і його фільм, все-таки кадри цієї трагічної фільми закарбувалися в мій пам'яті на все життя і, здається, важко буде їх забути.

Відпочивши трохи, ми бігом кинулися знову в долину у напрямі залізничного насипу. Бігли ми зовсім не за військовими приписами, як нас учили, а тільки скільки нам вистачило сил. Заді-

хавшись, падали на землю, щоби за хвилину знову піднятися і бігти... Бігли, аж знову припадали до землі, щоби перевести дух. Нарешті ми щасливо добігли до найнижчої точки цієї долини, де зеленіла трава та росли розкішні головки капусти. Тільки тепер ми завважили там невеличкий потічок, який неважко було проскочити. Раз-два... і ми вже на другому боці потічка. У нас люди колись казали: «Не кажи «гоп», поки не перескочив». У нашім випадку слід би доповнити цей вислів ще таким розумним закінченням того прислів'я: «А як сказав «гоп» і перескочив, то подивись, куди вскочив». Так перескочивши потічок, ми відразу вскочили по коліна в bagno, бо на другому боці потоку стояли мочари. Тут почали ми борсатися у болоті, і прямо безнадійність перемішувалася з розпукою... Піт виступав на чолі. Витягнеш одну ногу з bagno — друга встряє ще глибше... Тоді витягаєш другу і так павперемінно. Кріси ми повикидали на сухе місце і заледве по деякому часі таки вирвалися самі на сухе. Схопили ми кріси в руки і далі до залізничного насипу! Тут терен знову почав злегка підніматися.

Сонце вже добре викотилося на небо, і спека липневого дня щораз більше почала дошкуляти. Щастя, що хоч у той час не було ворожого летунства. Болото в черевиках муляло ноги, але не було часу, щоби роззутися і просушити черевики і самі ноги. Ми опинилися під залізничним насипом, прилягли біля нього, щоби набратися нових сил до нового, може, й рішального скоку. По рейках відзвонювали большевицькі важкі скоростріли, а також кулі бортової зброї, якою обстрілювали цей насип на усій його довжині з Княжого та з Ясенівців, неритмічні марші. Залізничний насип лежав як на долоні для ворога, що засів на дзвіниці церкви в Княжім.

Набравшись трохи свіжих сил, ми підсунулися під самісінький насип, який тут сягав яких 2–3 метрів заввишки. Перехрестившись, одним скоком ми опинилися на самім вершку насипу, перескочили рейки і, кидаючись на землю як снопи соломи, скотилися вниз. За нами дзеленчали і зойкали жалібно рейки, по яких били ворожі постріли, але нас охороняв уже тепер насип, і вони не долітали до нас. Так само ми вже були недосяжні і для большевицьких танків.

Скотившись з насипу зовсім униз, я від вдовolenня присів і, розглядаючись довкола, завважив усміхнене, як завжди, обличчя дивізійного лікаря д-ра Віхтинського.

— Як почуваете? — впало його питання.

Я й собі посміхнувся, із вдовolenням простягнувся зручно на землі і тоді відповів:

— Тепер уже краще, пане докторе, тепер уже краще... Але он там... — При тім вказав я рукою за насип.

— Знаю, — відповів лікар. — Я також щойно вирвався з цього пекла, але й тут ще не рай. Все-таки хоч під охороною залізничного насипу можна трішки спокійніше відпочити, що я й роблю. А ви що думаєте робити?

— Я особисто волю вже спочивати на он тій горі, — відповів я, показуючи рукою на вкриту лісом гору, віддалену від нас не більш як на сто метрів.

Тим часом ми скинули черевики, вичистили їх від болота, а через брак інших шкарпеток на зміну повдягали ті самі мокрі і з болотом. Так ми залишили лікаря В., який усе ще відпочивав, і вдвох почали знову підсуватися в напрямі гори, від якої нас ще відгороджувало поле з достиглим житом, а за ним ще й шлях Золочів–Львів. Терен тут уже піднімався вгору, і за кілька хвилин ми знову опинилися на лінії обстрілу, а тому доводилося повзти на ногах і руках. Понад нами свистіли кулі, і хоч ми повзли по землі, це ще не давало ніякої запоруки, що якась заблукана куля не зможе когось із нас обрати собі за жертву.

Просуватися житами — нелегка справа, і тому ми вирішили рухатися вздовж межі. Але й тут прикре розчарування — довга межа була вкрита трупами німецьких вояків, які, мабуть як і ми, шукали легшої дороги і знайшли тут смерть. Створилося враження, що їх тут як косар косою зрізав. Під другою межею майже таке саме. Виходило, що у всіх межах мусить бути однаково, і тому хоч-не-хоч ми просувалися краями нив близько меж. За нами, ген там за насипом, далі клекотіло та гуділо пекло, ревучи всякого роду зброєю. Тепер ми рухалися дуже повільно, бо й жита стояли нам на перешкоді, раз-у-раз замотуючись між крісами і нами... В черевиках чвакало болото, якого ми зовсім не могли вичистити, а справа і втома нас знищували. З такими труднощами ми наближались до битого шляху, обстрілюваного большевицькими танками.

Весь час я думав, як нам перетнути той шлях. Плян був простий: у придорожніх ровах, які звичайно були при кожному битому

шляху, заховаємося від ворожих танкістів і, трохи відпочивши, наглими стрибками перескочимо його. Зараз за шляхом, як ми вже зорієнтувалися, через жита, на відстані якихось двадцяти чи тридцяти кроків стоїть гора, а її підніжжя вкрите зеленим гущавником.

Ще кілька кроків — і ось уже битий шлях. Але на наше розчарування придорожні рови були зовсім замулені дощами, що йшли два чи три дні, розтоптані воєнними возами. Отже, ні часу, ні місця на відпочинок не було — тим більше, що саме десь із заходу доносився до нас гуркіт танків. У житі пролежали, може, дві хвилини, а тоді одним скоком переплигнули дорогу. Ми бігли таки прямо як у дощі серед куль скорострілів, які тримали під обстрілом цю дорогу так само, як і залізничний шлях.

Все-таки ми щасливо опинилися на сіножаті, з якою наша уніформа злилася в одне, і перестали бути предметом ворожого прицілу. Ще кілька кроків... і там, у тій гущавині, наш порятунок. Прожогом кинулися в гущавину, щоби позбутися враження, що ми в перегонах зі смертю. Тримавши кріс у правій руці, лівою я розгорнув гущавину і... застиг. У мене ноги підгиналися в колінах — мене огорнув страх. В гущавнику переді мною лежав убитий дивізійник, який, мабуть так, як і я, прямував сюди з вірою, що тут порятунок, і саме в цьому місці знайшла його смерть. Усю долину я перебіг без страху з невгамованим бажанням вирватися з цього оточення і жити. Хоч смерть довкола мене збирала свої жнива, я про неї не думав, тим більше, що це все були жертви з-посеред вермахтівців. Але тепер, коли я побачив українського вояка в маскувальній уніформі дивізії «Галичина», ось тут уже майже поза лінією оточення, мною заволодів страх. Нагло я відчув втому і що далі йти не можу. Зробив декілька кроків вперед і, знесилений, присів на землю.

На схід від мене піднімалася гора, вкрита лісом. На західньому боці гора була стрімка, і дерева на ній були зрубані — тільки з землі стирчали пні, довкола яких зеленіли молоденькі порослі, що виростили з коріння. Поміж цими пнями стежка йшла круто вгору, і нею просувалися щасливіці, які вирвалися з оточення. Отямившись та відпочивши хвилину, я з товаришем по мандрівці, який все ще тримався мене, разом рушили тією стежкою вгору.

Через деякий час ми опинилися вгорі. Я оглянувся туди, звідки ми щойно щасливо вирвалися. Вся долина від Княжого попри По-

чапи і Хильчиці аж до Ясенівців являла собою ще той самий неза-тертий у пам'яті страшний образ. Це була справді долина смерті. Вояки пробігали на південь до залізничного насипу і по дорозі падали, щоби вже не піднятися... Вилітали вгору стовпи землі і бोलота... Окремі частини людського тіла літали в повітрі... Крику вже не було чути там, де ми були, але доносилися якісь приглушений шум і клекіт, а під горою гуркотили танки.

Ті, що йшли нашим шляхом за нами, були ще в гіршому від нас становищі. Тепер згори пекло ще немилосердно сонце. Тут, на горі, впало мені у вічі ще одне характерне явище. Всі наші дивізійники дісталися сюди із зброєю в руках, хто з крісом, а хто із скорострілом. Німці покидали по дорозі все, тільки підпиралися дерев'яними кийками.

Разом із нами вгору п'явся також якийсь молоденький червоноармієць. Його хлопці захопили були в полон, і він ось тепер у своїй зовсім новій уніформі йшов разом з нами, несучи на плечі скоростріл «М-42». Мене це зацікавило. Я довідався, що він з Кам'янець-Подільщини, не бажає вертатися до совєтської армії і хоче йти з нами. Що ж, його воля, тільки щоби по дорозі його не захопили десь німці, бо вчинять з ним так само, як із групою полонених вчора ввечері. Якщо залишиться з нашими хлопцями, все буде гаразд.

З другого боку гори перед нами стелився новий шлях, але куди? Чи міг хто-небудь відповісти на це питання? В кожному разі я вирішив більше до німців не повертатися і приєднатися до рядів УПА.

З-ПІД БРОДІВ ДО БУДАПЕШТУ

Нам дорога на південь чи до УПА?

Вирвавшись щасливо з оточення, ми полягали на зеленій траві, щоб відпочити. Ген вниз, поміж селами Княже і Ясенівці, простягалася долина смерті, де все ще тархкотіли московські скоростріли, намагаючись зупинити прорив. На ясно-блакитному небі жодної хмаринки.

Я скинув черевики, щоб їх відчистити від болота, яке налізло до них на мочарах, та просушити ноги і шкарпетки. На мої спарені ноги чекала ще далека дорога, і свіжий вітрець діяв на них як цілющий бальзам. Ох, якби ще такої свіжої холодної води! Та й не зашкодило б попоїсти. Але про це не було мови.

Сонце почало добре припікати, коли я з товаришами вирушив у дорогу. Мене гнав страх, що москалі можуть повторити свої вчорашні герці з літаками й знову нас оточити. Якщо так, не дай, Боже, сталося б, у мене вже не було б більше сили йти у ще один прорив.

Не маючи ані карти, ані компаса, я не знав, де ми є, за винятком хіба того, що ліворуч був Золочів, а десь тут на тих горах повинні бути села Майдан та Залісся. Властиво, карта не була потрібна, бо я йшов у тому напрямі, куди всі йшли, хоча в цьому випадку слово «йти» не зображувало дійсності. Я не йшов, а сунувся повільно, бо мої спарені ноги не хотіли слухатись; я не міг йти ані взутий, ані босоніж. Намагався йти у шкарпетках, але то не допомагало, тим більше, що наша дорога вела спочатку сіножатями, а згодом межами.

Нарешті серед дерев з'явилися якісь господарські забудови. Підійшовши ближче, я побачив на подвір'ї справжню нашу цимбровану криницю — з журавлем. Я приспішив свій черепащачий хід до криниці, де вже стояло кілька вояків, а один із них саме витягнув відро з водою, проте ніхто з них не поспішав її пити. Я підійшов ближче й з жадобою глянув у відро.

«О, доле моя», — сказав я до себе. Те, що побачив у відрі, було не вода, а якась жовто-брунатна грязюка. На неї важко було дивитися, а не те щоб її пити.

На віддалі стояв старий селянин, мабуть, власник цього господарства, який приглядався до нас. Я підійшов до нього й запитав:

— Що сталося з цією криницею?

— Нічого не сталося, — відповів він. — Я дивуюся, що там ще взагалі є вода. За останню добу тут пройшли тисячі вояків, і ніхто з них не проминув цієї криниці. Вони вичерпували воду швидше, ніж вона прибувала з джерела, й на самому дні залишилася тільки розбвтана глина з піском.

Не вгасивши спраги, треба було йти далі. Можливо, що саме спрага і голод гнали нас втомлених далі.

Сонце вже заходило й кидало своє останнє проміння на верхівки дерев, коли ми, минувши село Майдан, дійшли до якогось іншого села чи присілка під лісом, десь біля Гологір. Нарешті тут ми погасили свою спрагу водою з глибокої цимброваної криниці, яка була на самому краю села. Біля неї зупинився чималий гурт вояків. Одні відпочивали під деревами, інші чекали на свою чергу біля криниці. У селі не видно було нікого, і господарства, здавалось, світилися пусткою.

На землю вже почали спадати сутінки, коли біля криниці з'явилася молодиця з кошиком у руках. Видно було, що вона кудись поспішала. Я підійшов до неї й запитав:

— Де поділися люди, що нікого тут не видно?

— Люди живуть у лісі, бо там безпечніше, — відповіла вона. — Там ми маємо навіть свою худобу й тільки час від часу приходимо в село забрати дещо з хати.

— Чи були у вас большевики? — питав я далі.

— Були сьогодні вранці.

— А як вони поводитися?

— Вони нічого нікому не кажуть, тільки, як звичайно, запевняють, що визволили нас з-під фашистського ярма. За все платять і поводяться з людьми поки що добре, — з поспіхом відповіла молодиця. — Вибачайте, але мені ще треба йти лісом, куди я повинна дістатися, поки не западе ніч, — виправдовувалася вона й, піднявши кошик, пішла.

У нас також не було часу, бо якщо большевики були тут уранці, то хто може запевнити, що вони не прийдуть увечері. На зустріч із ними ми зовсім не мали охоти.

На роздоріжжі, біля якого ми спочивали, стояв дороговказ, який однією «рукою» показував на «Перемишляни — 18 1/2 км». Уже посутеніло, коли ми рушили в тому напрямі. Запала темна ніч. Кожен ішов, як міг, — один, удвох чи втрюх. Один одного трималися, щоб не загубитися. Трійка, в якій я йшов, за якийсь час збилася з дороги. Ми почали йти полями навмання і побачили, що заблукали. Навкруги нікого не було, тільки час від часу долітали до нас здаля невиразні голоси. Так ми блукали цілу ніч: йшли, ставали, відпочивали й знову йшли, не знаючи куди.

Нарешті перед нами вималювались якісь обриси наметів та вантажних автомашин. Ми підходили обережно, бо боялися, щоб то не був большевицький табір. Як виявилось, то був вермахтівський «трос». Весь табір спав, тільки сторожа куняла біля колони автомашин, які полишали за собою глибокі сліди коліс на розмоклому ґрунті. Від них ми не отримали ані їжі, ані певних вісток. Вони тільки нам сказали, що недалеко є якесь село.

І дійсно, коли почало світати, ми перед собою — за якихось сто кроків — побачили верхівки солом'яних дахів села, яке розтягнулося вздовж річки чи потоку, понад берегом якого йшла болотиста дорога з відгалуженнями вгору праворуч. Було воно Жуків чи Вишнівчик?

По цілонічній мандрівці ми були втомлені й голодні. Сіли при дорозі відпочити й негайно заснули. Збудили нас якісь голоси. Це були вояки вермахту, які йшли дорогою й, завваживши нас, гукали: «Менш, ауф, ауф!»

Ми рушили далі, оминаючи калюжі й шукаючи якесь добре господарство, де можна було б щось перекусити. Знаючи, що при головній дорозі багато непроханих гостей, ми зійшли на одну бічну вуличку й праворуч побачили велике господарство з гарною, покритою бляхою, хатою у глибині подвір'я. Праворуч були стайні, ліворуч велика стодола, а далі простягалися вже поля. Велике подвір'я, яке тягнулося трохи під горб, було відгороджене від дороги плотом та ворітьми.

Ми втрьох зайшли до хати, але відразу примітили, що наш плян не вдався, бо в хаті було розміщено до десятка німців вермахту. Деякі сиділи на лавках, а інші лежали на долівці. Вони тут, мабуть, ночували. Біля кухні поралася молода жінка.

— Слава Ісусу Христу! — сказав я, входячи до хати, не звертаючи уваги на німців.

— Слава навіки! — відповіла жінка, глянувши якимось здивовано на нас.

Я свідомо звернувся цим традиційним в Галичині вітанням, щоб вона зауважила, що ми не німці. Вермахтівці також звернули на нас увагу. До того наша трійка була дивно одягнена. Вітик, родом із Ярославщини, зброяр 8-ї сотні 30-го полку, мав на собі звичайний, темно-зелений робочий однострій. Василь (прізвища не

пригадую) був з бойових частин і тому в маскувальному однострою, а я мав вихідний однострій, в якому мене захопив алярм на присілку Каролівка біля Кутів. Отже, я був єдиний, який мав усі дивізійні відзнаки.

Німці, побачивши нас, усі повернули голови в наш бік, а їхній фельдфебель, що лежав на встеленій соломою долівці, запитав: «З якої ви частини?» Я пояснив німцям і господині, що ми з дивізії «Галичина», а в господині я ще запитав, чи не могла б вона дати нам щось попоїсти.

— О, то ви наші, — сказала вона ніби врадувано, але, як мені здавалося, з якимось відтінком суму. — Я радо би вас нагодувала, але й у нас уже небагато залишилося. Ось, бачите, сидять уже тут три дні, — говорила господиня, вказуючи очима на німців, — й господарять по-своєму. Ловлять наших курей і приносять до хати, щоб я їм їх варила.

Німець пильно стежив за нами і завважив, що господиня щось сказала на їхню адресу.

— «Вас гат зі гезагт»? — запитав він мене.

— Каже, що ви тут за три дні поїли все, що їм самим немає вже що їсти.

— Ех, квач, — сказав німець. — Так чи інакше, прийдуть москалі і все заберуть. А за що ж ми їх обороняємо?

— Цікаво, що всі думають, що нам роблять добре, — проскочила у мене думка. — Москалі — визволяють, а німці — обороняють, і як одні, так і другі кажуть собі за це шалено платити.

— Я вам, хлопці, нічого тут не можу дати їсти, — заговорила знову жінка, показуючи рукою на двері.

Ми вийшли з хати, а господиня за нами і сказала: «Вийдіть на дорогу і зверніть праворуч та зайдіть до стодоли з поля, тільки так, щоб вас не бачили німці через вікно. У стодолі зачекайте й, можливо, щось мені вдасться зробити».

Ми так і зробили — за кілька хвилин вскочили задніми дверима до стодоли й очікували на господиню, спочиваючи на соломі.

Десь через півгодини скригнули двері, й господиня з'явилася біля нас з буханцем хліба та теплим, щойно видоєним молоком.

— Вибачайте, хлопці, що маю, то й вам даю, — промовила вона. — Якщо б у хаті не було німців, то щось краще могла б вам приготувати.

Але вибачати не було за що. Молока було доволі, й буханець хліба зник дуже швидко. Смачно заїдаючи, ми розпитували господиню про воєнну ситуацію.

— Військо проходить тут уже кілька днів і бере все, що потрапить під руки, розуміється, німці. Ви перші українці, що зайшли до нас.

На наше запитання, чи далеко фронт, вона відповіла, що, мабуть, не більш як півтора кілометра на захід від села вже є большевики, але в селі їх ще не було.

Хоч як нам хотілося відпочити в затишку на соломі, але згадка про те, що большевики так близько, змусила нас рушити далі. Ми вийшли знову на дорогу, прямуючи на південь.

Поруч з нами проходили гурти вояків, а між ними тут і там траплялися і групи українців, які йшли вдвох чи втрох з крісами на плечах. На якомусь найближчому роздоріжжі я побачив знову дороговказ із написом «Перемишляни — 22 км». Виходить, що за цілу ніч мандрування ми не приблизилися до Перемишлян, а віддалилися від них десь на чотири кілометри. Щастя, що в темряві ночі ми не потрапили до большевиків.

Повільною ходою ми прямували на південь. День знову був безвітряний, ніде ні хмаринки, а сонце на ясно-синьому небі з кожною годиною все більше і більше пригрівало скривавлену українську землю. Зранку, коли сонце тільки світило, то все було гаразд, але коли пізніше почало пригрівати, мене почала зморювати втома, після трьох безсонних ночей очі самі склеювалися, а ноги зовсім не слухалися.

Нарешті ми дотягнулись до якогось села, Липівці чи Унів, неподалік від якого проходив залізничний шлях на Перемишляни. Пройшовши через село, ми зійшли з дороги й далі прямували на Перемишляни вздовж залізничної колії. Тут моя втома дійшла до краю, і я не міг далі йти. Сказав це своїм товаришам, пропонуючи бодай трохи присісти на декілька хвилин. Мої товариші, мабуть, також не були в кращому стані й без опору погодилися на мою пропозицію.

Ми посідали на краю залізничного насипу, що тут мав до двох метрів висоти, і, скинувши черевики, дали ногам трохи відпочити. Але зелена травичка аж просила, щоб на ній простягнути й випростувати наші стомлені тіла. Ми так і зробили, і, щоб трохи відпру-

житися, я стулив очі й негайно заснув. Як довго ми так лежали чи спали, я не знаю, але прокинувся тільки тоді, як хтось почав мене кликати на ім'я. Спочатку мені здавалося, що це сон, але коли я розплющив очі, то побачив над собою мого шкільного товариша Тараса Боднара. Він у товаристві інших вояків-українців повертався з того самого місця, що й ми, та й, мабуть, ішов у тому самому напрямі.

— Ти чого так вигідно розлігся на траві та й ще біля колії, ніби нічого ніде не сталося. Хочеш, щоб тебе большевики захопили тепер, коли ти вирвався з найгіршого? — говорив до мене Тарас.

Ми нічого більше між собою не говорили, бо й не було про що говорити. Я протер очі й розбудив своїх супутників, щоб іти далі, а Тарас пішов доганяти своїх товаришів.

Попри залізничний шлях стежкою йшли слід у слід вояки, а між ними й чимало українців з дивізії «Галичина». В одному місці залізничний шлях наближався до річки Гнила Липа та проходив її правим берегом. Ген далеко на півдні від нас видно було невеличке містечко Перемишляни. Але там клубами підносився вгору дим і видно було, що в місті були пожежі. По короткій нараді ми вирішили обминати Перемишляни, а замість того перейти на лівий берег Гнилої Липи, річищем якої пливла бурхлива й каламутна вода. Для здійснення нашого наміру ми мусили шукати міст, бо вбхід переходити було небезпечно. Але моста тут ніде не було.

Ми пішли далі за течією річки, лівий берег якої почав підноситися вгору, так що була це вже висока гора. В одному місці ми побачили над самим берегом біля підніжжя гори декілька хат, а недалеко від них через річку було перекинute сухе дерево, що служило за кладку. Тут ми й перейшли на другий бік, залишаючи Перемишляни праворуч. Тому що дуже хотіли пити, вирішили зайти до якоїсь із тих хат, щоб напиться води. Ми збігли навпростець униз і зайшли на подвір'я якогось середніх розмірів господарства. Двері до відносно нової ще хати, критої цинковою бляхою, стояли відкриті, однак господарів-селян ніде не було видно.

Ми зайшли до хати, але там було повно німців-вермахтівців, які, як видно було, розгосподарилися добре. Один із них, очевидно, готував, мабуть, обід, бо біля нього стояв кошик із свіжою ще бараболею та відро, до половини наповнене чистою, як сльоза, во-

дою. Ми зразу ж зрозуміли, що нам тут не було місця, але, побачивши чисту воду, я нахилився підняти відро, бо горняти тут ніде не було видно. Та заки ще я вспів це відро підняти, вермахтівець зовсім несподівано для мене всипав туди бараболю з кошика, й вода у відрі негайно уподібнилася до тої, що пливла дном річки Гни-ла Липа. Усі вермахтівці голосно засміялися з того «товариського» жесту свого «камерада», і котрийсь із них голосно вигукнув: «Гайль Гітлер!» Ми вийшли з хати, кидаючи в бік німців відоме і зрозуміле їм слово «швайнгунд».

Нас здивувала поведінка німців, але на це не було ані часу на дискусію, ані навіть на роздуми, чому вермахтівці так ворожо до нас поставилися. Тільки пізніше я довідався, що в той же самий час вермахт приготував був атентат на Гітлера у Східній Пруссії, і серед вермахтівців, здається, була поширена неправдива вістка, що замах удався і з Гітлером скінчено. Їхня ворожість до Гітлера була також джерелом ненависти до відділів СС, які були основною силою та підпорою Гітлера й посідали привілейоване становище у збройних силах гітлерівської Німеччини. Коли я з'явився у дверях в уніформі, що була есесівською з тою, одначе, різницею, що в мене не було відзнак СС, але зате на комірі був срібний левик, а на лівому рукаві жовтий левик на синьому штику, він потрактував мене як німецького есесмана. Якись там додаткові відзнаки для нього нічого не значили, й тому він нас попрощав окликом «Гайль Гітлер!»

Ми вийшли знову на стежку, що йшла вгору. Ліворуч від нас, тобто на північ від стежки, гора була покрита деревами й кущами, а праворуч, тобто на південь, були узбіччя, покриті травою, що виглядали радше як пасовиська для овець. Цією стежкою прямувало вояцтво різних частин, були навіть так звані «гіввіс», тобто полонені з Червоної армії, яких пізніше німці звільнили з полону й приділили до різних частин армії як візників та до інших допоміжних робіт. Тут був навіть якийсь малий візок, який змучена коняка ледве тягнула під стрімку гору. Вийшовши на гору, ми мусили знову спуститися в діл, до якогось села, хати якого розкинулися вздовж дороги, що проходила повз величезну яругу, особливо на південному боці. Можливо, що це було село Борців або якийсь присілок недалеко від нього.

Зійшовши вниз, ми зустріли тут вермахтівську польову жандармерію, яка скерувала нас до збірного пункту, що містився, як нам здавалося, в глинищі, при дорозі, що йшла з села на північ. Довкола нас були доволі високі гори, а при виході зі збірного пункту стояв уже вартовий німець. Тут уже було більше вояків, яких сортували за частинами. Коли нас туди припровадили, то відразу запитали, з якої ми частини. Коли ми сказали, що з дивізії «Галичина», нам відповіли, що така частина більше вже не існує, і нас призначили до розбитків якоїсь вермахтівської частини. На щастя, ми вже знали, що збірний пункт дивізії «Галичина» є у Старому Самборі, і тому наша дорога вела туди. В дійсності, одначе, ми й туди не збиралися йти, бо всі наші пляни були — перейти до рядів Української Повстанської Армії.

Побут у німецькому збірному пункті нам не подобався, й тому ми почали радитися, як би звідти вийти назад до села, а там уже собі дамо раду. Якби то була українська частина, ми могли б ще над тим подумати, але в німецькій частині вмирати ні за цю душу нам аж ніяк не хотілося. Ми чекали тільки нагоди, щоб віддалитися від цього збірного пункту. По якомусь часі ми втрюх підійшли до вартового і пояснили йому, що тут немає нікого з нашої частини й тому мусимо йти шукати іншого збірного пункту.

Вартовий-вермахтівець не дуже то і прислухався до наших доводів, а тільки кивнув головою, що можемо вийти. І так ми вийшли на дорогу з того глинища, а, заховавшись за горбком, опинилися знову на головній дорозі, вздовж якої тягнулося село. Ми вирішили знайти зв'язок з УПА, але поки що не знали, як це зробити. Ми розуміли, що УПА — це підпільна армія, й тому було б безглуздя питати про неї в селі, а також кого-небудь на дорозі. Тим більше тепер, коли всюди ще крутилися відступні чи й розбиті відділи німецької армії, а також через наступ советської армії УПА мусила зберігати всі правила безпеки й обережності. Остаточно ми вирішили знайти голову читальні «Просвіта» чи якоїсь іншої культурної установи й від нього довідатися про все, що нам треба було знати про УПА та як до неї дістатися.

На наше щастя, це була неділя 2 липня, і люди саме поверталися з церкви. Пройшовши декілька десятків кроків, ми звернули до якоїсь хати, першої, яку зустріли на бічній вуличці. Наш вигляд

був дуже бідний, бо, скинувши черевики, але з крісами на плечах, ми справляли дуже гнітюче враження. Зайшовши на подвір'я, запитали, чи господарі не могли б нам сказати, де є голова читальні «Просвіта». Нам знову пощастило, бо нас тут не тільки що нагодували, але, як виявилось, людина, яку ми шукали, була саме на сусідньому господарстві. Коли ми трохи поїли, мої товариші полягали відпочивати під деревом у холодку, а я сам босоніж пішов до голови читальні «Просвіта», щоб дещо розвідати й дізнатися, як дістатися до відділів УПА.

Зайшовши до хати, я побачив голову читальні, який був також і солтисом, отже, дві влади в одних руках, та його дружину, які саме збиралися обідати. Це був чоловік років 35–40. Мій жалюгідний вигляд вимагав деякого пояснення, зокрема, чому я босоніж, але з крісом у руках, і тому я вирішив дещо розповісти й дізнатися, як досягти бажаної нам мети. Правда, не я один був у такому жалюгідному вигляді, бо ж цією самою дорогою пройшло було уже чимало вояків у більш-менш подібному стані.

Я відрекомендувався господарям як слід і відразу приступив до справи, заявляючи, що наша Дивізія розбита, тому ми хотіли б вступити в ряди Повстанської Армії і, якщо йому відомо, як можна було б дістатися до якогось повстанського відділу, ми були б йому дуже вдячні за таку інформацію. В той час до хати зайшов ще якийсь молодий чоловік, який щось там прошепотів господареві і вийшов. Незважаючи на те, що вони говорили дуже тихо, я почув декілька фраз, і мені стало ясно, що я прийшов до людей, які мають безпосередній зв'язок з підпіллям.

На закінчення нашої розмови я звернувся до господаря з проханням, щоб він скерував нас кудись, аби ми могли дістатися до якоїсь частини УПА.

— О, це дуже проста річ, — сказав у відповідь господар. — Коли ви вийдете за село, зверніть ліворуч на першу дорогу, що йде на північний схід, і нею вийдете на гору. Там же на горі і село, за яким простягається великий ліс, а в тому лісі є УПА.

— Це так, але ж щоб дістатися до якоїсь частини УПА, треба мати якийсь зв'язок, бо ж УПА не розташовується по селах як регулярне військо. Дивізія «Галичина» мала навіть свої різні знаки, що вказували, в якому місці перебуває та чи інша частина. УПА

натомість діє підпільно, тому я вважаю, що доступ до неї мусить бути доволі складний.

— Воно ніби так, але, коли ви дістанетеся до того села на горі (він і назвав його, але я не запам'ятав тої назви), то там кожна дитина вам покаже, куди йти.

Така заява мене приголомшила, і я не міг зрозуміти, як мені чи кому-небудь іншому «кожна дитина може показати» дорогу до відділів УПА, зокрема нам — хлопцям у німецькому однострої. Правда, у нас є ще й відзнаки дивізії «Галичина» й ми говоримо українською, але таке саме мають чи можуть мати і німці, і деякі з них говорять українською не гірше від нас, і саме такі часто бували розвідниками на службі абверу.

Більше я нічого не довідався від голови читальні «Просвіта». Я вийшов від нього, подякувавши за інформацію, і повернувся до своїх товаришів, які дрімали під грушею чи яблунею. По дорозі роздумував над тим, що сказав мені господар, і мене чимраз більше турбувало те, що «кожна дитина покаже, куди йти» до УПА. Мені така конспірація зовсім не сподобалася, якщо навіть дитина може показати дорогу кожному, зокрема тоді, коли москалі, як і німці, мали своїх донощиків, які слідували за кожним рухом підпілля. Я поінформував про це моїх товаришів, і ми спільно вирішили, що коли воно дійсно так є, то це є очевидне безглуздя, яке раніше чи пізніше закінчиться трагічно для УПА та її воїнів-одчайдухів. Ми позбирали свої речі й вирушили далі в дорогу, але цим разом не так, як плянували, не до УПА. Ми йшли далі шляхом у напрямі на південь, більш-менш на Ходорів. Днина була чудова, й по дорогах було повно війська із розбитих частин в оточенні Білий Камінь—Княже—Почапи.

Останній обід в Україні

Незважаючи на те, що перший збірний пункт для німецького війська був за нами, німці, замість збиратися там разом, воліли йти далі самостійно, бо то давало їм більшу можливість здобувати чи навіть і грабувати собі харчі в українського населення. Відступ незорганізованих вояків у бік Карпат продовжувався, але цим разом це вже було не «плянове скорочування фронту», а безладний

відступ. Найгірше на цьому терпіли села, через які проходило військо, чи, краще кажучи, уніформовані люди без жодного харчового забезпечення і без жодних дисциплінарних приписів.

Сонце вже хилилося на захід. Ми проходили через якесь невелике село, що тягнулося вздовж дороги, і в одному місці запримітили, як це можна було судити по зовнішньому вигляді, добре господарство. Тому що наближався вечір, ми зайшли на подвір'я з надією, що може вдасться дістати якусь їжу. Широке подвір'я підносилося вгору, а в глибині його стояла простора хата, крита цинковою бляхою, яка разом із рештою господарських забудов вказувала на колишній добробут. Але в даний момент вигляд був доволі неприємний. Двері до хати стояли відчинені, а на подвір'ї крутилися німецькі вояки-«вермахтівці», які ніби чогось шукали. Один із них сидів серед подвір'я і обома руками напихав рот сиром. Здавалося, що той вермахтівець ніколи ще нічого не їв і тепер жер за всі часи.

Недалеко від німця стояла молода жінка з малою дитиною не більше трьох років, яка гірко плакала, вказуючи своєю маленькою ручкою на вояка з бочівкою з сиром. Ми всі троє почувалися досить незручно на цьому подвір'ї, й нам хотілося, щоб жінка ця знала, що ми не німці і що зовсім не збираємося самі шукати поживи так, як це робили вермахтівці. Я підійшов до неї і, щоб щось говорити, запитав, чому дитина так гірко плаче. «З голоду плаче, — відповіла жінка. — Все, що ми мали в хаті, німецькі вояки, відступаючи, пограбували, а ось цей знайшов останню бочівку сиру, яку ми сховали на чорну годину, і жре, як худоба, а я не маю що дати дитині їсти, бо й не можна до хати приступитися».

Ми вже нічого більше не питали і, вийшовши на дорогу, попрямували далі. Десь перед нами мало бути село чи містечко Стрілища. По дорозі до нас прилучився ще один стрілець із 7-ї сотні 30-го полку Василь Ткачук. В останні дні на фронті ворожа куля прошила йому стегно, не порушуючи кости, і він так поранений був у прориві й тепер далі прямував з відступними військами. Його намагання дістатися на якесь принагідне санітарне авто не мали успіху, бо шофер-німець не хотів його прийняти, хоча машина не була заповнена, і він так зустрівся з нами. Ми разом зайшли до села Стрілища і там заночували в якійсь stodolі. Ми вже давно знали,

що збірний пункт для дивізії «Галичина» визначений у Старому Самборі, і наш відступ на південь мав уже відповідну мету.

На другий день рано ми вирушили далі на південь. Був це понеділок 25 липня. Ткачукові таки вдалося причепитися до якогось авта, і він сказав, що зачекає на нас десь біля Дністра. Був гарний погідний день, і ополудні ми дійшли до села Отиневичі. Дорога наша проходила попри церкву, на подвір'ї якої стояла гарна цимбрована криниця. Довго не думаючи, ми зайшли на подвір'я напитися холодної води. У цей момент нам назустріч вийшов старший уже священник, десь до шістдесяти років. Ми чемно звернулися до нього та привітали його традиційним «Слава Ісусу Христу».

— Слава навіки, — відповів він нам. — Чи ви, часом, не з нашої Дивізії? — запитав він нас.

— Так, отче, ми з дивізії «Галичина», — відповів я, — і, побачивши криницю на вашому подвір'ї, зайшли напитися води, якщо дозволите.

— Але ж, прошу дуже, пийте, скільки хочете, — відповів священник, супроводжуючи нас аж до самої криниці.

Заскреготіло колесо, і над цямринням з'явилося відро холодної води. Ми по черзі підходили до відра, пили воду, відступали назад і знову по черзі пили. Священник пильно розглядав нас, але нічого не говорив. Коли ми напилися вже аж досхочу, помили руки й обличчя, причесали наші чуприни, тоді він знову заговорив.

— То ви кажете, що з нашої Дивізії? — спитав він ніби до нас і ніби сам до себе. — А хто ж ви такі?

— Вояки дивізії «Галичина», — відповів я, дивуючись, чому цей священник питає нас про те саме вдруге.

— Та ні, це я вже знаю, але хотів би знати, чим ви займалися, заки пішли до Дивізії?

— Я вчителював, — сказав я.

— А я ходив до торговельної школи, — сказав другий Василь, який був від мене щонайменше на два-три роки молодший. Найстарший між нами, Вітик, був десь під тридцятку, і він, здається, сказав, що був слюсарем за фахом.

Священник щось подумав, а потім сказав: «Ну що ж, вже вгасили спрагу? Якщо так, то зайдіть трохи до хати, коли вам не дуже спішно, там холодніше і можна краще поговорити». Нам спішно не

було, і ми скористалися запрошенням. Священик завів нас до хати, де на нього чекала вже їмость, міряючи нас очима.

— Це наші хлопці з Дивізії, — заговорив священик до своєї дружини.

Почувши це, їмость ніби видихнула. Ми чемно привіталися з нею, й вона запросила нас до вітальні, куди ми аж ніяк не пасували зі своїми забрудненими уніформами та черевиками.

Після одномісячного побуту під шатрами, у ровах та лісах, а в найкращому випадку у stodолі на сіні чи соломі це була дійсно розкіш сісти на гарному кріслі. Тим часом їмость підійшла до одних дверей, трохи відчинила їх і сказала голосно: «Ходіть сюди, не бійтеся, це не німці, а наші хлопці з Дивізії».

На порозі кімнати з'явилися дві гарні молоді дівчини. «Ходіть ближче, — сказав до них священик, — знайомтеся». Він нас представив дівчатам, згідно з нашими заняттями в цивільному житті.

— В таких разі ми з вами товариші з фаху, — сказала одна з них, — бо ми працюємо тут у школі як учительки. Тепер, щоправда, науки немає, але ми відчуваємося тут безпечніше й тому залишилися також і на літо.

Ми всі посідали разом, і священик розпитував нас про фронт, про життя в Дивізії і т. п. Час від часу якимось питання ставила і їмость, зокрема про наших батьків, звідки ми тощо. Але вона перебувала в нашому товаристві не весь час, бо все кудись виходила. Зате священик і дівчата були з нами постійно.

— Дуже багато втікають від большевиків на захід, — говорив священик, — але я думаю залишатися тут. Куди ж на старість буди йти та ще й до того в чужину. Що ви думаєте про те?

— Я думаю, що на захід повинні йти тільки ті, хто виявив себе в якійсь підпільній діяльності, бо для них немає виходу, а є тільки вибір між Заходом і Сибіром. Але на Заході також не дуже-то з медом. Я відвідував своїх знайомих на роботах у Німеччині, і німці з ними поводяться погано. Правда, дещо краще, ніж з поляками. А з українцями з Наддніпрянщини вони поводяться дуже жорстоко. Мені видається, що ваше рішення залишитися тут на місці правильне, отче. Але хто ж його знає?

Раптом над нами зловіщо загуркотіли мотори літаків. «До пивниці, до пивниці», — перелякано покликала їмость і прямо-таки за-

гнала і чоловіка, і дівчат до пивниці, яка служила їм за протилежне сховище. Ми, однак, не далися намовити в доцільності йти до пивниці. Замість того поставали коло вікон і стежили за рухом літаків. Це, зрозуміло, були большевицькі літаки, які пролетіли доволі низько над селом, скинули кілька легких бомб і відлетіли. Чи заподіяли вони тоді якусь шкоду, ми не знали. Сонце вже стояло добре пополудні, й ми вирішили, що нам треба рушати в дорогу.

— Та ні, заждіть ще, хлопці, — сказала їмость, — я маю вже готовий обід. Пообідайте з нами. Добре?

Обід! Яке ж то чудове і магічне слово. Переконувати нас, чи по старому звичаю припрошувати, зовсім не треба було.

— Дівчата, допоможіть мені накрити стіл, — звернулася їмость до наших співрозмовниць. Дівчата вийшли, і ми почули дзенькіт накриття, а вслід за тим пахучий курячий росіл та печене м'ясо. Ми сіли за стіл і почувалися дещо дивно й незручно. З військових їдунків було таки зручніше їсти, і в кожного був тоді свій власний етикет, а тут воно уже так не було. Але що ж, за смачний обід треба було зрезигнувати з деяких військових звичок.

Ми ще й не встигли як слід сісти за стіл, як повітря знову сколихнув гук моторів большевицьких, чи пак американських, літаків на большевицькій службі. Всі відскочили від столу й подалися знову до пивниці, тільки ми втррьох стали знов біля вікон, слідкували за рухами літаків та інформували один одного про їх напрям. Літаки знову скинули кілька невеликих бомб, і десь там у селі бухнув вгору стовп диму, а за ним ми побачили вогненні язики. І знову все затихло, а в селі горіла якась будівля.

Господарі з дівчатами вийшли з пивниці. Паніматка нас насварила за те, що ми неосережні й ризикуємо життям, а дівчата дивувалися нашій відвазі, що не боїмося бомб. Ми пояснили їм, що коли почули гуркіт літаків над нами, то це означає, що бомби вже на нас не впадуть, хіба що літаки повернуться. Але щоб знати, що діється, ми стежили за їх рухами та напрямом, в якому вони летять. Якби вони летіли в наш бік — тоді було б небезпечно і треба було б ховатися.

— А звідки ви про те все так знаєте? — запитали нас дівчата.

— А нащо ж ми переходили військовий вишкіл? — запитали замість відповіді.

Решту обіду ми закінчили вже без пригод. Пообідавши, подякували за гостину та попросили дівчат, щоб вони, як тільки де-що унормуються обставини, вислали до наших батьків короткі інформації, що ми живі і здорові. Залишивши їм адреси наших батьків, ми подякували гостинному дому пароха в Отиневичах і вийшли з хати.

— Ідіть з Богом,— сказав парох, а паніматка перехрестила нас у невідому дорогу. Сумно дивились нам услід і дівчата-учительки. Можливо, що вони думали про своїх хлопців, може наречених, які в цей саме час десь так, як і ми тут, прямували в невідоме майбутнє. Вони також не знали, що їх чекає, хоча знали, що від московських большевиків нічого доброго сподіватися не можна. Криваві дні червня 1941 року ще в усіх були свіжі в уяві. Ми вийшли. Це був мій останній обід на рідних українських землях.

Поїздом до Стрия і Дрогобича й назад

Вийшовши з Отиневичів, ми попрямували далі на південь, але вже в селі Залозці натрапили на якусь військову варту, яка спрямовувала всіх вояків дивізії «Галичина» на один збірний пункт. Ми були задоволені тим, бо це означало організований відступ, і тому пішли у вказаному напрямі. Сам збірний пункт був розміщений на якомусь спустошеному господарстві на краю села. Коли ми туди зайшли, там уже було до двадцяти вояків. Не маючи що робити, ми посідали під дерева й чекали на дальші накази. У цьому селі був також збірний пункт для німців, але вони організувалися окремо від нас в іншому місці, хоча ці німці також були з дивізії «Галичина». Як виходило, командантом обох цих збірних пунктів був німець, гавітштурмфюрер Курковські, який почав організовувати нас разом. Він прийшов до нас і, заборонивши нам куди-небудь відходити, запевнив, що для нас організуються харчі.

Сонце уже наближалось до заходу, коли ми побачили, як німці організовували харчі. Спочатку ми не бачили ще, а радше почули голосне кувікання, яке привернуло нашу увагу. Це німці тягнули якогось підсвинка, який усіма силами, немов прочуваючи свій близький кінець, намагався вирватися з їхніх рук і при тому допомагав собі несамовитим кувіканням. Побіч німців ішла якась се-

лянка та щось до них говорила. Ми підійшли ближче і зрозуміли, що жінка просила німаків, щоб вони не брали від неї підсвинка, бо це все, що в неї залишилося на господарці. Одначе на її прохання ніхто не звертав ніякої уваги.

— Грабують знову,— сказав я до своїх товаришів. — Нащо нам тут чекати, щоб дали нам пограбовані у наших людей харчові продукти, коли ми можемо прохарчуватися по селах без грабунків і без клопоту.

Ми усі втрьох погодилися, що нам треба в дорогу. Вичекали на добру нагоду і, непомітно віддалившись від гурту, пішли в сад, а далі полями попрямували на південь.

На землю вже падав вечірній туман, коли ми дійшли до села, здається, Бородчиц, і знову зайшли на якесь господарство на краю села. Це були середнього віку господарі з дочкою та маленькою дитиною. Крім нас трьох, там були вже інші вояки з Дивізії, але вони прийняли і нас, навіть дали нам якоїсь затирки на вечерю.

Нам цікаво було поговорити з дівчиною, але батько швидко забрав її від нас. Як виявилось, вона вже з кимось «говорила», і як вислід того була власне ця маленька дитина, тому батьки вже не хотіли дозволити їй вечірніх розмов із хлопцями. Нам постелили соломи на долівці, й ми позасинали міцним сном. На другий день рано господарі оповідали нам, що вночі большевицькі літаки зробили були наліт на залізничний міст на Дністрі, на лінії Хородів—Жидачів—Стрий, і намагалися його розбомбити. Одначе ніхто з нас того не чув, і тому господарі дивувалися, як можна так спати, щоб не чути гуркоту літаків та розриву бомб за півкілометра від хати. Але ніхто з нас, дійсно, не чув того.

Поснідавши, ми вирушили в бік Жидачева й по дорозі довідалися, що між Жидачевом і Стриєм ходять потяги, тому вирішили їхати потягом. Ми зайшли на залізничну станцію в Жидачеві й чекали. Було десь близько другої години пополудні, коли ми сіли в потяг з надією, що за дві-три години будемо у Стрию, а там побачимо, що далі робити. Але наші сподівання не виправдалися, бо потяг по дорозі більше стояв, ніж їхав. Як показала дійсність, ми б скоріше дійшли пішки до Стрия, ніж заїхали потягом.

У потязі було також багато вермахтівців, які вже їхали «нах Гаймат». В одному місці ми стояли за селом, так що городи припи-

рали аж до самої залізничної колії. Кілька німаків зіскочили з потяга й почали нищити засаджений бараболями город. Ми, побачивши це, сказали їм, щоб вони цього не робили.

«Варум ден ніхт? — дивувалися німці. — Ді Руссен комен гір зо ві зо»*.

«Це ми знаємо, — говорили ми, — але незалежно від того, хто сюди приходить, москалі чи німці, люди потребують харчів на прожиток, а ви їхню працю нищите». Німці опиралися, а ми вимагали, щоб вони залишили город. Нас було тільки три українці, але ми були озброєні. Німців було більше, але вони мали тільки палиці. Крім того, ми загрозили, що якщо селяни побачать, як вони нищать їхню працю, то добра їм не ждати.

Німак позбирав у хлібну сумку трохи бараболі й незадоволено вискочив на платформу. Інші зробили те саме. Видно, що й не всі німці схвалювали нищівну роботу своїх «камерадів», тому навіть не ставали на їхню оборону.

Потяг ще стояв серед поля, й ми втрюх, порадившись, пішли в село поїсти. Пройшовши селом, ми побачили, що воно не було так знищене, як ті села на північ від Дністра, де військо, відступаючи, грабувало все, що було їстівне. Скоро ми знайшли якесь господарство, де нас нагодували без клопоту, як тільки довідалися, що «це наші хлопці з Дивізії». Це була якась магічна фраза, яка відчиняла перед нами всі двері з традиційною українською гостинністю. Ми не тільки що попоїли, а й дістали дещо на дорогу й повернули назад до потяга, який усе ще стояв на тому самому місці.

Коли наближався вечір і надворі зробилося дещо холодніше, ми втрюх залишили вагон і пішли до сторожової будки, де було захисніше. Я не знаю, як ми втрюх там примістилися, але один із нас ліг на підлозі, а два — на лавочці, і так ми позасинали.

Як довго ми спали, важко сказати, бо нас розбудив гуркіт розривних бомб та гравію, який вибухова сила жбурляла в нашу будку. Літаки декількома нальотами поверталися на станцію, скидали свої смертоносні багажі й сіяли руїну та смерть. Сидячи в будці, ми чули свист бомб, які з шумом падали на землю, вбивалися в ґрунт,

але біля нас не вибухнула жодна. Наш час смерти ще не прийшов. Можливо, що це були бомби «соціалістичної продукції», і, як звичайно, щось їм бракувало й тому не вибухали. Ми перетворилися на молитву й нетерпляче чекали дня, бо надворі було так темно, що навіть, якщо б ми й хотіли куди-небудь утікати, не було видно куди.

Ми чекали ранку, а тим часом піч тягнулася в нескінченність. Коли, нарешті, на сході почало світати, я побачив далеко на будинку напис «Стрий». Значить, нас большевики так вітали у Стрию на станції. Довкола нас виднілися сліди нальоту: зірвані телеграфні дроти, повіривані стовпи, знищені вагони. Вийшовши зі сторожової будки, ми роздивлялися, куди нам вийти зі станції.

«Знаєте, хлопці, я тут маю знайомих, тобто знайомих з листування, — сказав я. — Шофер нашого командира батальйону дав мені адресу своєї сестри, і я з нею переписувався. Одержав від неї два чи три листи, а один уже під Бродами. Але чекайте, яка ж її адреса?» Я почав пригадувати назву вулиці, але щось не виходило. Я помацав мою нагрудну кишеню й витягнув звідти листа — саме того листа, якого дістав уже на фронті, а на ньому було все, що нам потрібно. «Отже, йдемо», — сказав я, і ми вийшли на вулицю, що йшла від залізничної станції.

Надворі вже був день, але, вийшовши на вулицю, ми не знали, в який бік нам треба було йти, а на вулиці ще було пусто. Нарешті з'явився якийсь чоловік, і ми, підійшовши до нього, довідалися, що вулиця, яку ми шукали, розташована недалеко від станції. За кілька хвилин ми були вже на бажаній вулиці. Незабаром побачили гарний будинок, на якому виднілося число, яке ми шукали. Я підійшов до дверей, але всередині всі ще спали. Ми не хотіли нікого турбувати й якийсь час походили по вулиці. Коли я трохи пізніше підійшов удруге під двері, то почув, що там уже хтось ходить, і тоді постукав у двері.

На порозі з'явилася середнього віку жінка і якимось збентежено поглянула на нас. Я стояв попереду з листом у руках і запитав, чи вона не мати моєї співкореспондентки?

— Ні, — сказала жінка. — А ви хто такі? — запитала.

— Ми з дивізії «Галичина», — відповів я. — А хіба ж ця адреса неправильна? — запитав я, показуючи листа.

* Чому ні? Москалі придуть сюди так чи інакше.

— О, це ви з нашої Дивізії, — промовила жінка, — заходьте до середини й там поговоримо.

— Але, бачите, я не один! Я маю ще двох товаришів, які на мене чекають.

— Кличте їх також до хати. Ви, напевно, голодні, я вам дам де-що поснідати.

Ми зайшли до хати й довідалися, що її власники, а з ними і їхня доня, від якої я мав листа, виїхали кілька днів тому на захід, залишаючи свій дім під нагляд своїх близьких. Незабаром на столі з'явилося гарне снідання, до якого нас аж ніяк не треба було припрошувати. Жінка випитувала нас про долю Дивізії та про деяких своїх знайомих.

Від неї ми довідалися, що в Стрию було спокійно аж до четверга 21 липня, коли большевики зробили перший наліт на місто, і від того часу кожної ночі вони бомбардують місто.

Поснідавши, ми пішли до міста шукати «Ортскомандатуру», щоб дістати якісь папери, «маршбефель». Але «Ортскомандатура» була замкнена, і нас відправили на залізничну станцію, де також була військова команда. Місто мало жалюгідний вигляд. Хоча ми й не бачили ніде зруйнованих будинків, але зате вулиці були вкриті друзками скла з вікон будинків та вітрин крамниць, розірваними телефонічними дротами та зваленими телефонічними та електричними стовпами.

На станції ми також нічого не довідалися і не дістали «маршбефелью», бо там ще ніхто не урядував. Ми запитали, коли йде потяг на Старий Самбір, щоб можна було поїхати на свій збірний пункт. Нам сказали, що десь близько полудня. Я боявся залишатися в Стрию, щоб не переживати ще раз того, що було вночі. Тому ми, порадившись втрох, вибралися пішком у напрямі Дрогобича. Ми плянували десь по дорозі довідатися, коли надійде потяг, і тоді сісти на нього на якійсь станції. Це мало ще й ті вигоди, що ми по дорозі могли дістати якийсь полуденок.

Мандруючи так, прийшли до села, що лежить на захід від Стрия, й за старою звичкою зійшли з головної дороги, розглядаючись, де є добре господарство. Коли ми побачили гарну й велику хату під бляхою та солідні господарські будівлі, зайшли на подвір'я. До нас вийшла якась жінка, й ми попросили в неї щось з'їсти, а головне напиться холодної води.

— Я маю трохи бараболі та квасного молока, якщо хочете — то зайдіть до хати.

Нас не треба було два рази просити, бо, хоча ми мали непоганий сніданок, від того часу проминуло вже добрих кілька годин. Бараболя не смакувала, бо була холодна, але квасне молоко було добре, й ми зі смаком його попивали, розсівшись коло столу. Жінка сіла на постелі та увесь час якось сумно дивилася на нас. По якомусь часі вона запитала:

— То ви, хлопці, кажете, що з тої нашої Дивізії?

— Так, — відповів я і, глянувши на неї, побачив сльози в її очах.

— Так, ми з української Дивізії, були на фронті під Бродами, й там нас большевики розбили. Багато з нас загинуло, але дехто зміг прорватися з оточення, й тепер шукаємо своїх частин. А чого ж ви плачете, мамуню?

— Як же мені не плакати, — сказала, хлипаючи, жінка. — Я мала сина, такого як ти. Він також зголосився до Дивізії добровольцем, але я його відмовила від того, порадила йому записатися до колійової поліції, що він і зробив. І ось недавно на потяг, де ніс службу син, налетіли большевицькі літаки, і він так на тому потягу й загинув.

— А ми пішли до Дивізії, були на фронті й пройшли через ціле пекло фронтового вогню, були в оточенні й вирвалися живі та здорові. Видно, правду люди кажуть, що судженого й конем не об'їдеш.

Ми більше не говорили з жінкою, бо й не було про що. Вийшовши з хати, подалися далі дорогою у напрямі на Дрогобич. За селом проходили повз якусь річку чи потік і присіли трохи намочити ноги. Холодна водичка відсвіжувала наші ноги, перед якими стелився ще далекий шлях.

Коли так сиділи над водою, до нас підійшов кремезний хлопець і запитав, хто ми. Коли ми йому відповіли, що з дивізії «Галичина», він нам сказав, що він з УПА та що хоче, щоб ми віддали йому наші кріси, бо в УПА бракує зброї. При тому упівець почав нам говорити патріотичну промову про силу УПА та про те, як вона знищить большевиків.

— Якщо ви такі сильні, то чому не допомогли нам прорвати большевицьке оточення так, щоб ми могли вийти звідти з усім нашим

військовим вирядом? Ви дістали б не три кріси, що ми їх винесли з оточення і зберігаємо для власної самоохорони, а вагони всякої зброї, яку ми знищили або яка силою обставин залишилася большевикам. Тоді до вас була б перейшла вся Дивізія.

— Нам Дивізії не треба, нам треба зброї, — відповів упівець.

— А крісів потребуємо ми самі й зовсім не маємо наміру віддавати їх нікому.

На тому наша розмова закінчилася. Це був перший випадок, що до нас хтось віднісся явно неприхильно, але силою відбирати від нас зброї упівець не наважився, можливо тому, що нас було троє, а він був один.

Сонце пекло немилосердно, й ми зайшли на колійову зупинку чи станцію, що була другою з черги на захід від Стрия. Тут стояло на службі кілька німців з прикордонних частин, які тепер виконували службу на залізничних шляхах. Вони саме обідали за столом, коли ми ввійшли і запитали, чи, бува, не їде якийсь потяг до Дрогобича.

— За півгодини їхатиме потяг зі Стрия на Дрогобич — Самбір — Перемишль. Якщо ви хочете, — сказав один із тих німців, — можете сісти на нього й поїхати на захід.

Нам того саме і треба було.

— У нас є лишній «айнтопф». Ви голодні? — запитав один німець, що крутився коло казана. Ми прийняли його пропозицію, й він налив три повні миски юшки й подав нам, але ложок не було. З нашої трійки тільки я один мав комбіновану військову ложку-виделку, тому що вона збереглася в хлібній сумці. Василь мав таку ж саму, але ложку десь загубив, а Вітик зовсім не мав, бо, буди постійно в обозі, не потребував, а ложку тримав десь разом з їдунком. Довелось нам їсти по черзі однією ложкою.

«Менш, — почав підсміхатися один німець, — що з тебе за воjak, як ти не маєш ложки, це ж річ, яку ніколи не викидають. Ложка важливіша за кріс!» — запевняв він.

Через півгодини дійсно надійшов потяг, і ми, подякувавши німцям за їжу, задоволені сіли тим разом до особових вагонів. Ми тільки побоювалися, щоб цей потяг не їхав черепашачим кроком, як той, яким ми приїхали з Жидачева до Стрия. Але потяг їхав швидко, й виглядало, що ми скоро дістанемося до Старого Самбора на збірний пункт Дивізії.

Так воно не сталося. До Дрогобича ми заїхали скоро й без пригод, але вже в Дрогобичі на станції нас поінформували, що большевики перервали лінію на Самбір, і ми мусимо вертатися назад до Стрия. На сусідніх рейках саме стояв особовий потяг, що їхав через Стрий на Сколе, Лавочне й на Угорщину. Ми, довго не думаючи, перейшли до сусіднього потяга і за кілька хвилин уже їхали назад туди, звідки щойно прибули, — до Стрия.

Зі Стрия до Мукачева

У Стрию на станції ми вже були зовсім розгублені. Тут на пероні і на вокзалі крутилося більше українців — воjakів дивізії «Галичина», які не знали, що робити. Тим часом потяг стояв, випускав клуби диму і пари й готувався до подальшої дороги. Ми зайшли ще раз до кімнати, на дверях якої виднівся напис «Бангофсоффіцр», й запитали, чи не можемо дістати «маршбефель» на виїзд ось цим потягом на Угорщину. Але черговий німець відповів нам, що він не має на те права і, як хочемо, можемо їхати на власний ризик.

Нам не усміхалося залишатися на ніч у Стрию, й ми почали радитись між собою, що робити. Збоку стояв якийсь старшина з Дивізії, що було видно по його левикові на рукаві. Коли ми так радилися, він повернув голову до нас і сказав:

— Тут нелегко що-небудь порадити! Ви вже не діти й тому робіть, що вважаєте найкраще.

Ця відповідь не справила на мене такого враження, що поручник не знав, що робити. Щойно коли він обернувся до нас, я побачив у нього на правому рукаві обернену римську п'ятку. Це означало, що він був членом гітлерівської партії, отже, один із більш надійних будівничих «нової Європи». Мене здивували його слова, так само як і його правильна українська мова. Ми відійшли й стали далі обмінюватися думками, що було б найкраще зробити за даних обставин. Коли ми так дискутували, той німець поправив на собі пояс та пістоль і підійшов до нас.

— Я оберштурмфюрер Шенке зі штабу Дивізії й збираюся їхати до Угорщини. Якщо хочете, поїдемо разом, а там побачимо.

Ми погодилися без жодної дискусії, за кілька хвилин примостились на відкритих платформах потяга і поїхали на південь у

Карпати. Вже зовсім сутеніло, коли ми підїхали до Сколе. В Лавочному дістали теплу зупу на двірці, де стояли військові кухні та годували всіх проїжджих зупою та кавою. З Лавочного ми поїхали далі до Воловця, залізничної станції, що була на території Карпатської України, або, інакше кажучи, вже в Угорщині. Нас тут ніхто не питав ані про документи, ані про «маршбефель».

З Воловця ми виїхали рано-вранці, а до Мукачева приїхали пізнім вечором. Якщо до Лавочного потяг увесь час ішов під гору, то тепер він летів крутими борами вниз серед чудових краєвидів Карпатської України. По дорозі нам трапився тільки один неприємний випадок на станції Свалява. Наш потяг затримався тут доволі довго. Сонце пригрівало чимраз дужче, і хлопці, їдучи у відкритих вагонах, засмагалися на сонці, ходили поміж вагонами та розмовляли з місцевими гасдами в розкішному одязі, які з цікавістю приглядалися до нас, а дехто співав різні маршові пісні.

Невдовзі на станцію заїхав особовий потяг, що їхав із півдня, мабуть, на Воловець. Пасажири повідкривали вікна, дехто з них вийшов на платформу та приглядався до вояків, інші розмовляли з ними, ще інші тільки слухали пісень, можливо, це були мадари, які не вміли говорити українською чи німецькою до німців. Раптом на платформі, навпроти вагона, в якому сиділа наша група вояків, жартуючи з цивільними людьми, з'явився якийсь чоловік років 30–35 і провокативно крикнув до нас: «Ну що, вже здобули самостійну Україну?»

Реакція в нашому вагоні була негайною. Немов на наказ, цокнуло кілька крісів, які стрільці повернули в напрямі зарозумілого чоловіка, але він негайно заховався до вагона. Інші зіскочили з вагонів і намагалися забігти до пасажирського потяга, щоб дістати провокатора, але в цей момент особовий потяг рушив, і в ньому безкарно відїхав той заводій. Хто це був — невідомо, в кожному разі, це був раб, який волів служити чужим інтересам, а не своєму власному народові, й тому ідея «самостійної України» була для нього неприйнятна.

Пізно ввечері ми прибули до Мукачева. Тут на двірці все мало нормальний вигляд, бюро працювали як звичайно, й тільки ми у своїх брудних уніформах, а зокрема ті, що були в маскувальних одностроях, не пасували до цього спокою та чистоти.

В одному місці на двірці стояв великий напис «Фронтляйтштелле», біля нього ми помітили старшину з дивізії «Галичина». Тому що нашого німця десь не було, я підійшов до того українця й запитав, чи він не міг би нам щось порадити, аби ми дістали якісь харчі та «маршбефель» для нашої частини. Але він замість допомоги, бо як старшина він міг це зробити, безпорадно розвів руками і сказав: «Дайте мені спокій. Я сам собі не можу дати ради».

Таким чином, треба було шукати виходу самим. Я підійшов до «Фронтляйтштелле» й запитав, чи ми не могли б дістати якісь харчі, але нам відповіли, що треба мати «маршбефель». Той проклятий «маршбефель» був необхідним, щоб якось прожити.

— А де ж його дістати, якщо ми повертаємось із фронту розбитими частинами й не маємо своєї команди?

— Ідїть до місцевого «Ортскоманданта», й він вам дасть «маршбефель», — відповів підстаршина із «Фронтляйтштелле».

— Але ж де в таку пізню годину шукати «Ортскоманданта»?

Німець чемно розказав, куди йти, й ми вийшли на вулицю. На вулицях світили лампи, пофарбовані у темно-синій колір, і то тільки поодинокі. Все було гаразд спочатку, аж поки ми не приїшли на якусь площу, де схрещувалися дороги, й не знали, куди йти далі. Ми зверталися до перехожих, які часом з'являлися на вулицях, але на кожний мій запит українською чи німецькою мовами я діставав відповідь угорською: «Нем тудом» (не розумію).

Ми дійшли так аж до передмістя, й, нарешті, хтось нам показав дорогу до якоїсь німецької установи. Ми пішли туди, думаючи, що, знайшовши будь-яких німців, напевно довідаємося, де є «Ортскомандантура». Зайшли до тої установи, й, дійсно, там були німці-вермахтівці, але й вони не знали, де є «Ортскомандантура», а що найважливіше, як це вони нам заявили, й не хотіли того знати.

Ми ще трохи покрутилися темними вулицями міста й повернулися на двірці. Тут, як виявилось, Оштуф Шенке час даремно не витрачав. Він зайшов до «Фронтляйтштелле», заповнив там якісь папери й дістав для нас усіх харчі за останніх три дні. На душі стало веселіше. Він також довідався, що ми далі можемо їхати за кілька годин, і тому можна було трохи поспати. Маючи власні харчі, ми спокійно вже чекали, коли прийде час сідати до потяга.

Мукачів—Дебречин—Будапешт

Ще тої самої ночі ми виїхали з Мукачева. 27 липня вранці прибули до Чопу, де нам довелося трохи зачекати потяга до Дебречина. Нам тут не дозволили зайти на перон, а повели на якусь толоку за рейками. З одного боку від нас був залізничний двірець, а з другого простягався пишний сад, у якому дерева аж вгиналися від персиків, абрикосів та яблук. Але ніхто з нас і не думав забігти в той сад.

Ми полягали на траву й чекали. Я побачив, як якась медсестра супроводжувала команданта 6-ї сотні 30-го полку, поручника Суморокіна з перев'язаною рукою. Це було на відстані від нас, і він, мабуть, не помітив, що сидять вояки з його частини. Мабуть, його переводили до якогось шпиталю, а може до санітарного вагона.

У нашій групі тепер було до 30 осіб, у тому числі кілька підстаршин-німців та один підстаршина-українець Любомир Гладішевський. Але тому що він був у «маскувальній» уніформі, його військових відзнак десятника не було видно. Зате в мене на рукаві було видно мою штурманську відзнаку, й тому часто німці зверталися з різними справами до мене, а не до нього.

З Чопу до Дебречина ми їхали особовим потягом, і у вагоні, крім нас, їхали ще й цивільні люди. Я сидів біля вікна, а напроти мене — якийсь молоденький мадярський кадет. Ми спокійно розмовляли, але в основному роздивлялися гарні краєвиди та мадярські села. Тут я зауважив, що селяни також ходили у довгих білих сорочках, спущених поверх ноги. По якомусь часі один із наших хлопців запитав мене, котра година. Я подивився на годинник і сказав йому. Це було десь по одинадцятій. Мадярський кадет подивився на свій годинник і українською сказав: «Так точно!»

Я здивовано глянув на нього й запитав, чи він розуміє по-українськи. «Так, — сказав він, — я говорю по-руськи». Мене це трохи вразило, але вмить пригадав собі, що на Закарпатті ще донедавна всі називалися русинами, а саме Закарпаття Підкарпатською Руссю.

— То ви українець? — запитав я його знову.

Він уважно оглянувся довкола й тоді тільки відповів: «Так, я русин, тобто українець. Але то небезпечно так себе називати».

— Чи ви й у військовій школі?

— Так, я навчаюся у старшинській школі і саме повертаю з відпустки.

Відтоді ми приязно розмовляли всю дорогу аж до Дебречина. Він навчив мене декільком мадярським фразам, які я записав у нотатник: «добрий день», «маєте гарні очі, панночко», «розумію» та «не розумію по-мадярськи» і т. п. У розмові з тим юнаком швидко проминув час, і ми вже були в Дебречині. Перебуваючи в Дивізії, я навчився співати «Як я їхав з Дебречина додому...», але ніколи не думав і не бажав бути в тому Дебречині. Але ось я тут, а разом зі мною більше тридцяти таких самих молодих хлопців, як я.

Те, що я побачив у Дебречині, справило таке враження на мене, немовби я був десь далеко на кінці світу, де ніхто навіть і не чув про війну та її злидні. Всюди чудові вітрини — білий хліб, різних овочів скільки душа бажає. Люди гарно вдягнені і ситі, не так як у нашій збідованій Галичині. Тут було все, але не було війни.

Ми вийшли зі станції, й Оштуф Шенке влаштував нас до одного «Зольдатенгайму» на відпочинок. Крім того, він вистарався для нас усіх військову платню, яку ми одержували кожні десять днів, і що було найважливіше, в мадярських пенгах. Завдяки йому ми дістали знову харчі на три дні.

Наш побут у Дебречині був дійсним відпочинком, ба навіть хвилими забуттям про те, що десь там за Карпатами ведеться затяжна війна, де гинуть люди... А тут — спокій і тиша, усього достатньо. Ми, без сумніву, відчували брак своїх рідних — синів, батьків чи наречених, — але в загальному тут рай. Ми пішли оглянути місто та купити те, про що ще вчора не могли навіть мріяти. Маючи в руках мадярські пенги, почувалися зовсім щасливими, оглядаючи чисті вулиці, площі та гарно влаштовані вітрини магазинів.

На другий день перебування в Дебречині ми виїхали до столиці Мадярщини Будапешту. В Будапешті, так само як у Дебречині, нас влаштовували до німецького «Зольдатенгайму», що був недалеко від залізничного двірця. Це була доволі велика кам'яниця. Після ранньої кави нашу групу повезли вантажівкою на дезинфекцію, чи як це називалося на військовому жаргоні — «до відвошивлення». Тут ми викупалися, а за той час наші однострої пройшли через відповідний хімічний процес, який мав на меті знищи-

ти в них усіх паразитів. Усе це було добре, але наші однострої вийшли із дезинфекції пом'яті, немов у «корови з рота», а колір замість зеленкавого був більш подібний до малярської військової фарби — зелено-брунатний. Але не було ради, треба було його прасувати так, як дозволяли обставини.

У Будапешті вже був інший порядок, ніж у Дебречині. Тут до міста можна було виходити тільки за окремим дозволом — перепусткою. З огляду на це я дістав «посаду» писаря і виготовляв посвідки для всіх охочих іти до міста. У цій кам'яниці, крім військових, були й цивільні люди, а серед них і дехто з Галичини, але вони підлягали таким самим законам, що й військові. На дверях, чи краще кажучи на брамі, що завжди була замкнена, стояв на варті німецький вояк, який нікого не випускав і не впускав без перепустки.

Коли я так сидів у канцелярії і виготовляв посвідки на вихід до міста, до мене підійшла якась дівчина і, впевнившись, що я українець, запитала, чи не міг би я виміняти їй польські злоті на малярські пенги. Тому що до мене вже зверталися з подібними запитаннями, я знав, що це неможливо, але зате можна було обміняти злоті з Генерал Губернаторства на німецькі райхсмарки. Про це я і поінформував її.

— А може б ви могли мені дещо обміняти самі? — запитала вона.

Я відповів їй, що маю заведве кілька пенгів, які становлять весь мій фінансовий стан, і того навіть і мені не стане, якщо ми побудемо тут зо два дні. З подальшої розмови я довідався, що ця дівчина працювала в одному з бюро Станиславівського «крайсгаптманшафту» й мала доволі грошей у валюті злотих з Генерал Губернаторства, але не мала пенгів. А злотих тут взагалі не можна було виміняти.

— Коли ви не можете виміняти злоті на малярські пенги, то обміняйте мені на німецькі райхсмарки, а з німецькими грішми я собі вже дам раду.

Я погодився, й дівчина дала мені сто злотих з Генерал Губернаторства, які я пообіцяв їй виміняти так скоро, як тільки скінчу свою працю з перепустками до міста. Вона погодилася на це і, давши мені гроші, заявила, що до мене зголоситься сама дещо пізніше.

Раптом загуділи сирени, повідомляючи про ворожий наліт. Наліоти вже були в Будапешті, але великої шкоди ще не заподіяли. Тільки скло на даху залізничного двірця було побите, як решето. На сигнал сирен нас усіх, військових і цивільних, загнали до підземелля кам'яниці, яке служило за протилетунське сховище. Бюрова праця була перервана, і нікому не вільно було вийти на дорогу. Алярм довго не тривав, бо літаки взагалі були не над Будапештом, і ми всі скоро повернулися назад на свої місця. Закінчивши випусувати перепустки, я звернувся до рахункового німця, який без клопоту виплатив мені 50 німецьких райхсмарок за 100 польських злотих, і я чекав на дівчину. Але вона не приходила, і я вже почав хвилюватися, бо мені дуже хотілося піти подивитися місто. Тоді я почав шукати її, питав у вояка, що стояв на варті, чи вона часом не вийшла до міста, але успіху не мав. Я вирішив довше на неї не чекати і, залишивши інформацію у вартового на брамі й у бюрі щодо виміняних грошей, вийшов зі своїми товаришами до міста.

Ми оглянули трохи Будапешт, побували над Дунаєм і, врешті, зайшли на залізничний двірць. Там військовий оркестр грав марш. Йдучи за звуком оркестру, ми побачили на пероні невелику групу вояків — не більше п'ятдесяти, дівчат з квітами, а потім якогось пана, який щось до них говорив. Моє знання малярської мови так далеко не сягало, щоб зрозуміти, про що йшла мова. Може, проводжали групу вояків, яка від'їжджала на фронт, а може й ні, бо тоді мусило б бути їх більше.

Я пригадав, як нас відправляли на фронт. Без оркестру, без промов і без квітів. Але воно, мабуть, так і краще, бо не було ані жалів, ані сліз, а навпаки — ми раділи, що їхали на фронт, їхали боронити рідну землю від московсько-большевицьких загарбників...

Повернувшись з оглядин міста, я знову шукав ту дівчину, яка залишила мені сто злотих, але ніхто не міг нічого про неї сказати, а що найважливіше, вона взагалі ні мене, ні своїх грошей не шукала. Так у мене в кишені залишилося чужих 50 німецьких марок, яких я не міг віддати. Як воно так сталося, я і досі не збагнув, як і ніколи не довідався, що сталося з тою дівчиною. Згадуючи цей випадок, аби задоволити своє власне сумління, я пояснював собі це тим, що вона мала доволі грошей і просто хотіла мені дати сто злотих, тому що я не мав грошей. А можливо вона чомусь мусила

терміново виїхати й пожертвувала тими 50 марками. В кожному разі, що б з дівчиною не сталося, гроші нам стали у пригоді, коли ми приїхали до Відня.

Ввечері того самого дня наша група виїхала до Відня, але не так, як мадярські вояки — особовими вагонами, а звичайними товаровими. Ми залишали Будапешт з жалем, знаючи, що в німецькому «Гайматі» так добре не буде, як тут. Ми знали, що наш напрям був на Відень, але не знали, куди поїдемо далі в пошуках решти нашої Дивізії. В кожному разі, Оштуф Шенке про нас дбав дуже добре, харчі діставав у кожному місці, де ми зупинялися, так що поки ми заїхали до Відня, то вибрали, мабуть, з відсотками усі ті харчі, які в нас пропали на фронті під Бродами. Надворі сутеніло, коли ми виїхали з двірця Будапешт у напрямі на Шомвар—Відень. Було це 30 липня 1944 року.

У цісарському місті

Товаровий потяг, яким ми виїхали з Будапешту, ставав на всіх станціях, і тільки вранці ми заїхали на якусь вузлову станцію, де мали пересідати на інший потяг, уже прямо до Відня. Наші німці до нас ставилися коректно, але трималися окремою групою, а один до одного зверталися на «ти». На тій вузловій станції біля водокачки ми помилися, погодилися і попричісувалися, поки нам дозволили піти на двірець. Німці стояли гуртком неподалік від нас і про щось розмовляли, коли раптом я почув піднесений голос — один, а за ним другий. Я подивився в їхній бік і побачив, що обершарфюрер сперечався за щось із гавітшарфюрером, тобто на один ранг вищим від себе підстаршиною. Як видно, обершарфюрер хотів заспокоїти свого співбесідника й говорив: «Чого ти обурюєшся? Я ж нічого злого не мав на думці».

— Halten Sie Ihre Schnautze und wenn Sie zu mir sprechen, dann müssen Sie Ihre Knochen zusammenhalten. Ich habe doch ein höherer Dienstgrad, — заревів гавітшарфюрер.

— Jawohl, Haupscharführer, jawohl! — сказав обершарфюрер, випрямляючись. Ми всі вже крадькома споглядали на німців, цікаві, що з того буде далі. Але нічого не сталося, бо вони, побачивши, що

ми ніби наблизилися гуртом до них, продовжували свою розмову чи сварку півголосом.

Помившись та причесавшись, ми пішли на двірець, де дістали теплу каву, та вийшли на перон, очікуючи на потяг. Нас поінформували, що це буде особовий потяг і ми будемо їхати у вагонах там, де буде місце, отже, ми могли вільно сідати в різні вагони. За якийсь час потяг підїхав, але такий переповнений, що годі було підступитися до вагонів. Я зумів дістатися на платформу зараз-таки біля сходів до вагона, біля якого юрбилися люди — здебільшого жінки з різними кошиками та два молодих мадярських вояки. У мене склалося враження, що ці люди в більшості їхали до міста на базар. Саме напроти мене стояла гарна чорнява дівчина, в якій великі очі світилися, як вуглинка. Я згадав, що «знаю» дещо по-мадярськи, і спробував використати своє знання на розмову з дівчиною. Я подивився на неї і чемно сказав: «Йов на пот, кіпасонь» (Добрий день, панночко).

— Йов на пот, йов на пот, — відповіла вона, зарум'янившись.

Я відчув, що всі присутні звернули увагу на мене. Вони ж, напевно, мусили мене зразу ж таки помітити у моєму помітному німецькому мундирі, у якого важко було визначити колір, однак мої слова по-мадярськи видно їх заінтригували. Та я не збентежився, а глянув ще раз на дівчину і, ніби застановляючись над чимось, сказав:

— Се.

Дівчина зарум'янилася і щось мені відповіла кількома реченнями, які я уважно вислухав, але не зрозумів ані слова й тому, не відповідаючи, вичікуюче дивився на неї. Хтось із гурту ще щось зауважив, але я мовчав. Тоді дівчина знову зашварготала, як млинок, і закінчила словом «ігенд?», що означало «розумієш?» Це слово я розумів і негайно зреагував, кажучи: «Нем тудом мадярум».

— О, — сказала здивована дівчина і замовкла.

Вояки між собою перекинулись кількома словами, а жінки голосно розсміялися. Один із вояків, показуючи на мене пальцем, запитував:

— Немет? Немет?

Я здогадався, що це він, мабуть, питає мене, чи я німець. Я перечив, кажучи, що українець, а це слово по-мадярськи знав ще

з 1941 року, коли через наші околиці проходили мадярські війська, і тому я сказав це по-мадярськи: «Укран, укран, ігенд?»

— О, укран, укран, — повторив він і знову щось говорив по-своєму, показуючи на мій лівий рукав, на якому пишався золотий лев на блакитному полі. У відповідь на це я похитав головою. Мадяр ще щось мені казав, раз-по-раз вживаючи німецьке слово «камерад», але з його розмови я нічого не міг зрозуміти більше, тільки здогадався, що він був на фронті в Україні. В Україні? А може на Закарпатті?

Я старався порозумітися жестами, але й то в мене не виходило. А мій «камерад» був таки дійсно приязний. Зняв з мене мою шапку й надягнув собі на голову, а на мою зодягнув свою мадярську. У цей момент я чомусь пригадав собі мадярську інвазію Карпатської України та їх поведінку там, і мені зробилося неприємно мати на голові гонведську шапку. Але все це тривало доволі коротко, бо ми наближалися до якогось більшого міста.

Потяг застукав жвавіше на залізничних рейках, і багато пасажирів збиралося виходити, готуючи свої кошики та клунки. Виходили також і мої «камеради»-мадяри та «моя» дівчина, з якою я так гарно розговорився.

На цій станції вагони опустіли, і залишилося багато вільних місць, так що ми всі могли вже вигідно розсістися і навіть зібратися знову гуртками. Так тривало аж до австрійського кордону. А коли ми опинилися на австрійському боці, до вагонів почали заходити все більше і більше нових пасажирів. Австрійці з цікавістю приглядалися до нас, тому що так одягнених вояків вони ледве чи коли й бачили. І вони стали допитуватися, хто ми такі, звідки їдемо тощо.

Німці після згаданої сварки вже не всі трималися купи, і дехто з них, хто пристав до нашої групки, їхали разом з нами у вагоні, зокрема ті, що мали нижчі підстаршинські ранги. У нашій групі їхав якийсь «уша», тобто унтершарфюрер (десятник). Уже недалеко від Відня я почув, як якийсь старший австрієць у розмові з нашим німцем, з цікавістю споглядаючи нашу чудернацько одягнену групу, випитував про нас, хто ми такі, звідки й куди їдемо і т. п.

— Ці вояки — українці, добровольці з дивізії «Галичина», яка воює з москалями. Я також був призначений до цієї частини як

вишкільний підстаршина й був з ними на східньому фронті. Ми займали відтинки фронту під містом Броди, де нас москалі оточили разом із кількома іншими дивізіями. Я був під Сталінградом, — говорив він, — але такого пекла, як в оточенні під Бродами, я не бачив. Нам усім там був би «капут», якби не ці хлопці, які билися, як леви, кінець кінцем прорвали кільце оточення, і ми вирвалися звідти. Правда, що дуже багато там полягло, але й чимало врятувалося від смерті або, в найкращому випадку, з московського полуно. Ці українці воювали як справжні герої.

Він час від часу звертався до мене за підтвердженням його розповіді, тому що я сидів саме біля нього, а австрієць — напроти нас. Це був перший раз, коли я почув яку-небудь характеристику нашої поведінки на фронті з уст німця. Старий австрієць слухав цю розповідь та похвали на нашу адресу з відкритим ротом.

Потяг скоро посувався зеленими полями Австрії і вкінці почав сповільняти швидкість. Через вікна вагонів ми побачили вже міські будівлі. Це була столиця Австрії Відень, куди наші предки ходили масовими депутаціями до «найяснішого пана» — цісаря зі скаргою на польські надужиття в Галичині. Нарешті потяг зупинився, і ми побачили станційні вивіски: Südbahnhof.

Коли ми повиходили з вагонів, Оштуф Шенке зібрав нас усіх разом. Отримавши інформацію від військових верхників на двірці, запровадив нас до величезного будинку — «Арсеналу», де містився «Зольдатенгайм». Це було зовсім недалеко від двірця, і ми перейшли туди пішки.

— Тут ми затримаємося на декілька днів, — поінформував нас Оштуф Шенке. — І було б бажано, щоб ви відповідно поводитися в місті.

Прийшовши до «Арсеналу», ми розмістилися в кімнатах. Усіх нас тягнуло піти до міста, про яке ми стільки наслухалися ще з дитинства, а тепер ось самі маємо можливість походити його вулицями. Щоправда, я вже був у Відні минулого листопада, але тільки декілька годин, тоді ми встигли побачити вулиці «Бургу», церкву св. Стефана і то все. Цим разом у нас декілька днів, отже, буде змога побачити більше. Але дійсною причиною нашого постою у Відні було те, що ніхто не знав, куди нам треба їхати, а крім того, тут ми мали дістати відповідну уніформу, опорядити себе тощо. Через це

нам довелося ходити й до військових магазинів, щоб припасувати одяг чи відповідні відзнаки.

Незважаючи на те, ми ще мали доволі часу, щоб оглянути місто та дещо більш визначного в ньому. Ще того самого дня ми побували в центрі міста, оглядали вітрини крамниць, які світилися пустою, пішли подивитися на ріку Дунай. Кожний міг іти, куди хотів і з ким хотів, тому наша трійка знову найбільше трималася разом. Оглядаючи Дунай у Відні, я мав враження, що його велич і красу перебільшено, бо наш Дністер був набагато ширший і могутніший зі своїми водами та високими стрімкими берегами.

Від віденців я довідався, що варто у Відні побачити, перебуваючи тут всього два чи три дні. Вони радили подивитися на величні будівлі «Бургу», цісарський палац «Шинбрун», Зоологічний сад, парк розваг «Пратер» та ще декілька об'єктів.

На другий день ми вибралися до палацу «Шинбрун». День був чудовий, і ми оглянули його тільки ззовні, бо досередини тоді не впускали. Налюбувалися будівлею та парком довкола нього й оглянули Зоологічний сад. Було вже десь на 2-гу годину, і наш шлунок вимагав поповнення. А крім того, ми таки й стомилися. Вийшовши з Зоологічного, ми зайшли до Ботанічного саду й тут роздивлялися, де можна було б трохи присісти. Тут і там стояли лавки, але людей не було. Тільки в одному місці на лавці ми побачили якогось військовика й попрямували до нього. Коли він обернувся до нас, я побачив, що це був якийсь кавказець. Сподіваючись побачити німця, я спочатку був заскочений тим видом і, мабуть, забувши язика в роті, дивився на нього довше, ніж повинен. Він це завважив і, не знаючи, хто ми такі, звернувся до мене поросійськи: «Ну і чево сматріш? Не видел ли германца?»

Мене розсмішило те, що він сказав, і я відповів йому по-німецьки, що «германца» я бачив уже не одного, але він зовсім не є німцем. Я присів біля нього на лавці, і ми почали розмову. Він говорив добре по-німецьки, хоча на вигляд був грузином, але, як виявилось, за переконаннями — московський шовініст, який не визнавав українців як окрему націю і був такий самий «єдинонеділець», як Мілюков, Денікін чи Керенський. Що такі московські патріоти робили в німецькій уніформі, я собі не міг уявити. Ми стялися по кількох реченнях і так залишили його там на лавці.

Голод дошкуляв нам таки добре, але знаючи, що до ресторану немає чого йти без харчових карток, ми, під свіжим враженням від Мадярщини, де городини було досхочу, задумали купити якихось овочів. Вийшовши на вулицю, що проходила вздовж парку, ми роздивлялися скрізь, заходили до деяких харчових крамниць, але все це було даремно, бо ніде нічого не було на продаж. Нарешті я помітив крамницю, над дверима якої була вивіска з написом «Öbste», тобто «Овочі», і я з надією зайшов досередини. Порожні полиці довкола в крамниці не віщували нічого доброго, але я все-таки запитав продавця, чи він не має якихось овочів.

— Вас? — запитав мене австрієць так, ніби недочув, про що я питав. Я повторив моє питання. Продавець подивився на мене ще раз, і в мене склалося враження, немовби він мене мав за хвору людину, яка не знає, що говорить. А вкінці якось ніби на відчипного відповів:

— Nein, das Obst habe ich nicht!

Я все ще не міг зрозуміти, як воно так, адже на вивісці зовсім виразно написано «Овочі», я й питаю про овочі, а він немовби мене не розуміє. Правда, з усіх овочів, які я тут міг побачити, це був кошик бараболь, які обмацувала якась старша пані.

— «Абер», — хотів я ще щось сказати, але власне ця старенька сивоголова пані мене перебила.

— Mein junger Mann, — звернулася вона до мене, — wir nicht nur keine Obst haben, aber wir haben auch das Wort «Öbste» aus unserem Wörterbuch ausgestrichen.

Я нарешті зрозумів і, виправдуючись, сказав, що ми щойно приїхали з Угорщини, де овочів доволі, хто яких хоче. А це ж тільки кількадесят кілометрів від Відня. Старенька пані похитала головою і немовби на виправдання сказала: «Aber wir sind in Grossdeutschland nicht in Ugarn». Далі дискусія на ту тему була зайва.

Тут варто підкреслити, що віденці не були захоплені будовою Великонімеччини, а тим більше Нової Європи, що її пропагував Гітлер. До нас вони ставилися доволі прихильно, як тільки довідалися, що ми українці та ще й з Галичини. У нашій присутності дехто з них висловлювався не зовсім прихильно про Великонімеччину та її фюрера, якого вони самі виховали. Але як тільки з'являвся німець, вони відразу переходили на іншу тему.

Оглядаючи Відень, зайшли ми і до парку «Пратер». Відразу біля входу до нього були там різні музеї, вистави та різного роду центри розваг. Мені найбільше сподобався Музей воскових фігур різних славних людей світу, де побачив фігури у натуральний розмір і Черчілля, і Рузвельта. Тут же неподалік був лябіринт із дзеркал, де ми таки пооббивали собі чола, не можучи знайти правильної дороги.

У самому ж парку «Пратер» стільки різних можливостей і засобів для розваги, що день там ніколи не може бути задовгий, аби тільки були гроші. З грошми у нас на той час було непогано, бо на 1 серпня ми отримали нашу регулярну десятиденну платню, а крім того, я ще мав 50 марок, що залишились у мене від дівчини-українки в Будапешті. Не проминули ми і відомої «Гімалаяської їзди» та дійсно величезного віденського колеса «Riesenrad», в якому середнього розміру вагони підносилися до такої висоти, що увесь Відень і його околиці було видно, як на долоні. Під час моєї поїздки на «Riesenrad» я чув, як якісь українці говорили, що, за винятком двох малих бомб, що їх скинули ворожі літаки на Відень і які завдали більше страху, ніж шкоди, жодних бомбардувань там тоді ще не було. У цей час Берлін лежав уже в руїнах, а його головна вулиця «Унтер дер Лінден» була завалена зруйнованими будинками.

Тут ми пробули три дні і 3 серпня 1944 р. переодягнені, а дехто тільки випрасований, вирушили далі в дорогу шукати дивізію «Галичина». Цим разом, як це нам сказав один німець, ми їхали до дійсного «Гаймату» (видно, що Австрія «Гайматом» не вважалася). Куди ми остаточно їхали, того не знав навіть Оштуф Шенке. Він тільки знав, що через Чехію ми мали дістатися до міста Ополя на Шлезьку.

І знову Нойгаммер

Виїхавши з Відня, ми через Моравію прибули до Ополя під вечір, де заночували у військових бараках. Як виявилось, ніхто не знав, куди нам треба було їхати, а все ж на другий день ми вирушили далі і, проїхавши трохи потягом, вийшли на якійсь невеликій станції і рушили далі пішки до ще одного військового табору, назви якого я ніколи не дізнався. Тут ми також трохи постояли на та-

боровій дорозі, поки поручник Шенке розвідав, що і як. Довідавшись, що для нас там місця немає, повернули назад на залізничну станцію. Незабаром підїхав потяг, і ми знову були в дорозі. Проїхавши через Бреслав і Бунцлав, ми ще того самого дня прибули до Нойгаммеру, до того самого, з якого виїхали з побажаннями, щоб більше до нього не повертатися. Але доля судила інакше.

Отже, 4 серпня ми прибули на місце, і тут нас спрямували до табору «Цейзав», де приблизно на відстані двох кілометрів на захід від Нойгаммеру. У цьому таборі колись перебували советські військовополонені, з яких багато спочило навіки, як нам пізніше оповідали ті, що тут колись уже були в довколишніх соснових лісах, а між ними і чимало наших братів-українців.

Наближаючись до табору, ми побачили вільні таборові вартові вежі та дротяну огорожу, а дець здалека долітав до нас гомін пісні «Хлопці, підемо...» Якось іронічно звучали в моїх вухах ці слова. Ще п'ять чи шість тижнів тому ми також так само бадьоро співали цю саму пісню і, відспівавши її, пішли так, як бажали... І ось сьогодні вертаємо назад, хто шкутильгаючи, хто забинтований, у ранах, а що найгірше — без бадьорости...

Підходимо ближче і бачимо, як хлопці, легко одягнені ще у своєму власному одязі, дехто тільки у спортових штанах і підсорочинці, босоніж марширують піщаними теренами і співають.

Коли ми прийшли до табору, для нас не було навіть окремого приміщення, бо весь табір був заповнений новими «добровольцями», було їх, мабуть, кілька тисяч. Незважаючи на це, нас тимчасово розташували по бараках, в яких перебувала якась інша частина, і дали нам вільний час. Ми зайшли до бараків і побачили, що тут двома рядами були збудовані з дощок причі, на яких колись спали і вмирили полонені. На одній такій причі, яка тягнулася на півдовжини барака, від дверей аж до стіни, у два чи три поверхи, могло спати більше або менше людей — тісніше чи рідше. Ми були, дійсно, вимучені і, полягавши на причах, відразу заснули.

Мене розбудив гамір рекрутів, що повернулися із занять, а зокрема один голос, який мені видавався дуже знайомим. «Деся я той голос чув», — кружляло в моїй голові. — Так, я чув його у коломийській бурсі, і то в кімнаті, в якій я був «цензором», тобто старшим над молодшими колегами, до яких належав і власник того голосу».

Я піднявся з причі і без зусиль впізнав свого молодшого колегу з коломийської гімназії Лугового, який був ройовим у сотні, що займала той барак. Він, привітавшись, поставився до мене зі щирою увагою, щоб я чувся якнайкраще «у нього в гостях».

По вечері до нас прийшло багато цікавих довідатися, що нового, як там Дивізія під Бродами тощо. Вони вже чули якісь недобрі погослови, але не були певні, чи так воно було. Розмови затягнулись аж до ночі. Нас раз-по-раз питали, чи ми часом не знаємо про долю їх краян, товаришів чи взагалі знайомих.

5 серпня ми мали вільний день, і нас перевели до інших бараків, які ми прибрали, а також навели порядок у своїх речах. На другий день з нас зорганізували т. зв. «Sammelkompanie 14», тобто збірну сотню 14-ї Дивізії, поділили нас на чоти й групи і ще того самого дня погнали на вправи. Це нас трохи обурило, бо ми сподівалися щонайменше до кінця тижня відпочивати, тим більше, що серед нас майже не було такого, хто не був би легше чи важче поранений; один вояк із 7-ї сотні 30-го полку Василь Ткачук мав поранену ногу (куля прострілила йому стегно), але він не був жодного дня в шпиталі, і так рана його пригоїлася в дорозі, але до вправ він ще не був готовий. Та на це не дуже звертали увагу.

Наша збірна сотня збільшувалася кожного дня, бо прибували більші або менші групи вояків-недобитків, які не потрапили на збірний пункт біля Старого Самбора, так само як і ми. Тим часом ми довідалися також, що наші товариші, які дійшли до збірного пункту коло Старого Самбора, переїхали на Карпатську Україну і зібралися на відпочинок на південному сході від Ужгорода в селі Середнє та його околицях. Ми шкодували, що не потрапили туди, але вже було запізно.

Через кілька днів виявилось, що з нашими харчами щось було не в порядку. Кава була недоварена, а ковбаски, якими нас годували, були несвіжі, в кожному разі серед нас поширилася жажлива бігунка. Одного ранку черговий підстаршина випровадив сотню на ранішню збірку і заледве встиг позвітувати булавному сотні, як той, замість читати ранішній наказ, закомандував: «Alles zur Latrine weg, marsch, marsch!» (Усі бігом до відходка) і сам побіг разом з нами. До речі, тут варто підкреслити, що бігунка панувала не

тільки серед українців, але й серед німців. Може то полонені французи, що працювали в кухні, щось там підкинули до кави?

Одного дня до нашої сотні прибув якийсь молодий ротенфюрер-українець, з яким ми скоро заізналися, і, як виявилось, був це Евстахій Загачевський. Як ротенфюрер, він дістав групу у нашій сотні, ходив з нами на вправи і проклинав їх, на чім світ стоїть. Але він умів не тільки проклинати, але також і цікаво оповідати про свої переживання у війську, до якого він зголосився, ще коли не була утворена Дивізія, мабуть, на початку 1942 р. З німецьким військом він перебував на різних фронтах, від Ленінграду до Москви, а пізніше прибув до дивізії «Галичина» і був на фронті та в оточенні під Бродами. Кожен раз, коли він оповідав про свої бойові пригоди, виглядало, що він їх переживав наново; очі в нього починали світитися якимсь злорадним вогнем, говорив крізь сильно стиснені зуби, а в кутках його тонких уст з'являлися краплі піни, і здавалося, що він ось-ось кине на невидимого нам ворога. Ми приємно проводили з ним час, зокрема на наших перервах між вправами, залігши десь поміж кущами. Ми доволі часто обговорювали також і нашу ситуацію, а зокрема те, що німці нас засуджували за невдачі під Бродами, коли власне їх частини відступали безладно із фронту та ще й безсоромно питали, як далеко до їхнього «Гаймату» (до батьківщини).

Тим часом командир Дивізії генерал Ф. Фрайтаг відвідав Берлін, і 7 серпня Гімлер видав генералові Ютнерові, шефові Головного Бюро СС у Берліні, наказ, в якому він повідомляв, що дивізія «Галичина» розосереджена в складі армійської групи «Північна Україна». Далі він стверджував, що «командир Дивізії разом з іншими командирами-німцями поводитися і боролися вірцево» та що «основне ядро Дивізії пробилось з оточення. З цього ядра, так само як і з запасного полку та сформованих уже третіх куренів піхотних полків», наказано негайно зорганізувати 14-ту Гренадерську дивізію зброї СС (галицьку ч. 1) (14. Waffen Grenadier Division der SS (gal. Nr. 1). Як найбільш відповідне місце для реорганізації Дивізії Гімлер рекомендував взяти до уваги вишкільний табір у тому ж Нойгаммері.

На закінчення цього наказу Гімлер підкреслив, що «треба докласти всіх зусиль, аби Дивізія, незважаючи на всі труднощі, дста-

ла 1000 німецьких підстаршин, які повинні творити основну базу. На думку Гімлера, цих підстаршин можна б взяти з числа тих літунів, яких усунено з літунських частин.

Цей наказ був вислідом відвідин командира дивізії «Галичина» в Берліні, де він, замість виправдати Дивізію, скинув на неї всю провину за трагедію під Бродами, вирізняючи при тому своїх німців як таких, що «поводилися та боролися вірцево». Зрозуміло, що тоді ми нічого про цей наказ не знали, але почали відчувати його наслідки.

За кілька днів після нашого приїзду ми зауважили, що поведінка німців, навіть тих, що з нами приїхали, супроти нас, раптом змінилася на гірше. В скорому часі виявилось, що нас обвинувачують за катастрофу під Бродами якщо не за все, то щонайменше за неволяцьку поведінку. Раптом ми перестали бути «героями» і обернулися на «зрадників», або, як це німці називали, «Verräter». Чому сталася така велика зміна, ми не могли зрозуміти. Тільки пізніше ми дізналися, що це саме наш командир Дивізії генерал Фрайтаг був джерелом такої інформації.

Але, мабуть, найбільше заскочив нас ніхто інший, як командант нашої сотні поручник Шенке, який до нас так гарно ставився у зворотній дорозі до Німеччини. Як командант сотні, він з нами на вправи не ходив, але майже кожного дня мав у нас виклади на різні теми, звичайно світоглядного характеру. Він, мабуть, забув, яким безпорадним був на станції у Стрию, коли ми його запитували, що робити. А тепер і він приєднався до думки, що Дивізія не впоралася під Бродами. Тоді як до Нойгаммеру він з нами завжди говорив по-українськи, то тепер тільки по-німецьки, навіть до тих, про яких він знав, що по-німецьки не розуміють. Та, мабуть, найгірше було для нашого офіційного перекладача Лотоцького, який перекладав усі його виклади і мусив бути надзвичайно уважним, знаючи, що він розуміє кожне його слово. У Шенке десь раптом зникли його приязнь до нас і товариськість, замість того з'явилася поведінка типового німецького «юберменша».

Деякі німці, що були з нами у нашій збірній сотні, не змінили свого ставлення до нас, але були й такі, що почали нам дошкуляти на кожному кроці. Одного разу наша сотня вийшла організовано до басейну в таборі Нойгаммер, а припроваджував її найстарший за

рангом підстаршина-німець. По дорозі, як звичайно, хлопці почали співати українських пісень. Коли ми вже наближалися до табору Нойгаммер, наш командант забажав, щоб ми співали по-німецьки, й тому подав команду: «Ein deutsches Lied», що на «християнській мові» означало, щоб ми співали німецьку пісню. Але хлопці були такі засмучені німецькою поведінкою, що навіть не думали задовольнити його бажання. У німця урвався терпець, і він знову закричав: «Ton uebergeben» (подати голос!). Хтось із передніх подав голос, і знову залунала українська пісня «Ой на ставі, на ставочку...»

«Lied aus! (перестати співати!) Ein deutsches Lied», — скомандував він. І знову подали голос, і знову залунала пісня «Гей, видно село...» Німця ніби кинуло в пропасницю. «Lied aus! — заверещав він знову не своїм уже голосом. — Flugzeug vom rechts!» — закричав він, що означало, що літак надлітає справа й тому треба ховатися. «Volle Deckung!» (добре заховатися!) — закричав він знову. Ми кинулися в сосновий ліс, що тягнувся вздовж дороги праворуч, і почали ховатися, ніби дійсно від нальоту (це ж була тільки кара за те, що не хотіли співати по-німецьки). Ми проскочили придорожній рів і заховалися поміж деревами. «Hin legen! Auf, marsch, marsch! Hin legen! Auf, marsch, marsch!» (Долів! Встати! Бігом!) — без перерви викрикував німець, бажаючи помститися нам за непослух. «Долів! Цілком заховатися!» — і так впродовж кількох хвилин. Опісля нас зібрав разом, і ми помарширували далі. Хлопці вже були добре вимучені, але вирішили ніяк не поступитися. Як тільки сотня рушила, німець знову скомандував: «Німецька пісня!» І знову хлопці розпочали українську пісню.

Німець аж пінився від люті, що не міг нас змусити співати по-німецьки, але ми перекинулися кількома словами, що не піддамося. «Праворуч бігом!» — закричав він знову, як божевільний, і ще попоганяв нас кілька хвилин. Але часу багато вже не було, бо ми на означену годину мусили бути біля басейну. Він зібрав нас знову у три ряди, і ми вже мовчки пішли на місце призначення. «Я ще з вас пороблю вояків», — погрозив він нам, ніби для заспокоєння себе самого. Технічно ми скорились наказові, бо, коли він дав наказ співати, ми співали, але ніде не було сказано, що ми, як українська частина, мусимо співати по-німецьки. На цьому ця пригода так і закінчилася.

Приїхавши до Нойгаммеру, ми дізналися, що тут у таборі «Гінденбурглягер», що лежав на південь від Нойгаммеру приблизно за два кілометри, стояли треті курені піхотних полків Дивізії, тобто 29-й, 30-й і 31-й. Командиром одного з них був майор Є. Побігущий, який, здається, був єдиним старшиною в усьому курені, а сотнями командували підстаршини, яких також було обмаль. Ці курені складалися з тих добровольців, які потрапили до так званих поліційних полків, з яких четвертий полк прийшов до Дивізії ще перед Бродами. Всі вони вже пройшли рекрутський вишкіл, і дехто з них був навіть на фронті в боях з советськими партизанами весною 1944 року, як, наприклад, на Підляшші та в районі Тернопіль—Зборів.

У другій половині серпня до Нойгаммеру прибули також рештки Дивізії, які перебували в Карпатській Україні. Так само прибули до Дивізії старшинські кандидати з інтендантсько-господарської школи в Арользен, але ніхто з них не одержав не тільки старшинського рангу, як це нормально водилося у німців, а навіть так званого «юнкера», як це сталося з кандидатами лінійних старшин, які прибули у вересні. За цей час уже стало відомо, що Дивізію будуть реорганізовувати. Тим часом приблизно тисяча воїнів від'їхала, як казали, на фронт під Будапешт, і то з тих, які ще навіть не закінчили рекрутського вишколу. Всіх їх одягнули у кропив'яні мундири, і вони виїхали з табору.

У скорому часі почалася реорганізація Дивізії. Ввели вже нову назву «14 Waffen Grenadier Division der SS (Galizische Nr. 1)» замість старої назви «14 SS Freiwillige Division «Galizien»». На чолі 30-го полку знову став підполковник (obersturmbanfuhrer) Forstreuter, який був одним із тих нечисленних старшин Дивізії, які повернулися з-під Бродів. До них належали також обидва командири батальйонів: першого — Клокер та другого — Віттенмаєр. Не повернулися ад'ютант полковника та полковий інтендант, і на місце першого в новому реорганізованому полку був номінований гавпштурмфюрер (сотник) Курковські, якого ми всі вважали поляком, а полковим інтендантом став інтендант 2-го батальйону оберштурмфюрер (поручник) Гогає, дуже гарна і чесна людина. З українських старшин не повернулося багато або, практично кажучи, майже ніхто, бо навіть ті, що вийшли з-під Бродів пораненими,

були у шпиталях, як поручники Мирослав Малецький, Богдан Підгайний, Павло Сумароків.

Із створенням штабу полку поручник Гогає покликав мене на працю до Ліквідаційного бюро полку. Його завданням було збирати інформації про долю членів 30-го полку на фронті під Бродами. Офіційно шефом Ліквідаційного бюро 30-го полку був поручник Гогає, а його заступником якийсь підстаршина-німець, який також мав відповідати на всі запити про долю стрільців і підстаршин-німців — членів дивізії «Галичина», яких в усьому полку було 40 осіб, у тому числі 35 підстаршин. Його у бюро не було цілими днями, так що фактично я був єдиний, хто там постійно працював.

Збирання інформації про членів 30-го полку — учасників битви під Бродами полягало в тому, що всіх поворотців перепитували, тобто вони самі повинні були зголосити все те, що знали про своїх товаришів із сотні, батальйону чи полку.

Так само на адресу полку приходили різні повідомлення зі шпиталів, куди потрапили наші воїни чи старшини, і цю інформацію я також записував до реєстру. Для успішного ведення праці нам прислали списки сотень полку, які виготовлялися в кінці кожного місяця. По-німецьки вони називалися «Kriegstaerke Nachweisung» (KSN). Однак вони не були докладні, бо складалися з кінця травня, а не з червня 1944 року, й тому в них не було усіх персональних змін, що відбулися по сотнях за місяць червень. У дійсності таких змін було чимало, бо вже перед самим виїздом на фронт прийшов наказ вислати певну кількість воїнів на різні спеціалізовані вишколи, а також до підстаршинської школи. Крім того, із запасних частин прийшли до сотень поповнення, про які у списках не було жодної згадки. Бувало й так, що коли про якогось воїна, що був у списку, не було ніякої вістки, то я його ставив як «зниклий під час воєнних дій», а в дійсності він був на вишколі і пізніше з'являвся, немовби з іншого світу. Правда, таких випадків було небагато.

Переписуючи всі ці списки, я мав одну з трьох можливостей записати біля кожного прізвища: загинув, зник або повернувся. Ми одержали строгий наказ, що під рубрикою «загинув» можна було ставити прізвище воїна тільки тоді, коли щонайменше два свідки могли це ствердити. Якщо тільки один свідок твердив, що

такий-то вояк загинув, а ніхто не міг того підтвердити, тоді те прізвище вписувалося під рубрику «зниклий». Тому що поворотців було мало, важко було дістати двох свідків для того самого випадку й переважну більшість реєстрували в рубриці зниклих. Моїм обов'язком було також відповідати на всі листи, які приходили від жінок чи рідних, і давати їм відповідну інформацію. Якщо це стосувалося старшин, тоді інформацію давало дивізійне бюро. Коли приходили листи на адресу вояків, які не повернулися з фронту, тоді на них треба було бити печатку з відповідним вивченням «загинув» чи «зник» і повертати назад, а коли даний вояк був у шпиталі — тоді переадресувати куди слід. А таких листів ми діставали чимало.

Одного дня, на самому початку моєї праці в Ліквідаційному бюроі, прийшов поручник Гогаге і приніс цілу торбу різних печаток, на яких була відповідна інформація, яку слід набивати на конвертах, що приходили до полку. В канцелярії я був сам, Гогаге висипав з торби всі печатки і сказав, що він залишить мені тільки ті, які я потребуватиму в моїй праці. Серед інших він вибив печатку, на якій було написано: «Gefallen für Fuehrer und Grossdeutschland» (Загинув за фюрера і Великонімеччину). Він поглянув на напис, на мене і, вживши доволі нецензурне слово, сказав: «Ти цього не потребуватимеш, бо ж ви воюєте за вашу батьківщину, а не за Великонімеччину». Він перекинув ще кілька печаток і вкінці знайшов одну, на якій стояв напис: «Gefallen für die Heimat» — загинув за батьківщину. «Ось цю печатку ти маєш уживати, коли буде потреба», — сказав він мені і заховав ту першу в кишеню. І так я працював у Ліквідаційному бюроі 30-го полку аж до 22 вересня, коли остаточно завершив роботу і здав звіт до штабу Дивізії в руки майора Побігущого. Кожний звіт, який ми висилали з полкового бюро, мусив бути чомусь у шістьох копіях, але цей останній звіт, який охоплював загальні числові дані про загиблих та зниклих у боях під Бродами, я зробив у семи копіях і одну з них залишив для себе. Незважаючи на всі турботи, які довелося мені пережити до кінця війни та після неї у таборі полонених, я цей документ зберіг. Якою була числова мова цього документа? На фронт 30-й полк виїхав у кількості 34 старшин (у тому числі 14 німців), 116 підстаршин (35 німців) та 1753 стрільців (серед яких 5 німців).

Звіт охоплював штаб полку, два курені, штабну полкову сотню, вісім сотень (від 1 до 8) першого й другого куренів та 13-ту сотню так званої піхотної артилерії. В цьому зіставленні не охоплена 14-та сотня протитанкової зброї, ліквідацію якої проводив курінь протитанкової зброї. Разом 30-й полк нараховував 1903 особи, не враховуючи 14-ї сотні протитанкової зброї, яка мала понад 200 осіб тільки стрільцтва.

Згідно з перевіреною інформацією на полі бою загинуло три старшини-українці, два підстаршини та 24 стрільці, в тому числі один німець. У той же час кількість зниклих безвісти становила 17 старшин (в тому числі 4 німці), 56 підстаршин (14 німців) та 1369 стрільців (3 німці). Іншими словами, на день 22 вересня 1944 року було відомо, що з 1903 осіб, які виїхали під Броди, загинуло 29 осіб, зникло безвісти 1442 особи, а повернулося 432 особи. Ясна річ, що ці цифри не були правильні, бо, як пізніше стверджено, під Бродами загинули поручники Березовський, Рудичів, Петро Макаревич з 8-ї сотні та інші. Так само цифра зниклих безвісти не відповідала дійсності, бо багато із тих, які не повернулися до Дивізії, вийшли з оточення. Дехто заховався серед місцевого населення, а пізніше був мобілізований більшовиками, а при першій нагоді перейшов назад на наш бік. Однак цифра 29 осіб убитих також не відповідала дійсності, бо полеглих було набагато більше, але найбільше таки потрапили до більшовицького полону, де їм довелося чимало перетерпіти, а декого, як оповідали очевидці, більшовики розстрілювали на місці.

Згідно з дивізійним наказом від 16 вересня 1944 року почалося формування сотень, куренів та полків із тих куренів, які перебували досі в таборі «Гінденбург» та з запасних частин. Одного дня відбувся збір усієї Дивізії, на якому виступив зі словом командир Дивізії Фрайтаг, котрий, між іншим, так і сказав, що «Дивізія зрадила», що вона не виправдала очікуваних від неї сподівань, але, як це він твердив на закінчення, були між членами Дивізії і деякі українці, які себе цілком виправдали, й за те їх чекає нагорода. Після того почали викликати тих «українців», які чомусь усі мали німецькі прізвища, і їм Фрайтаг почав роздавати хрести за заслуги. Між тими «українцями» був також і штурман Кречмер із штабу 2-го куреня, який також дістав залізного хреста за заслуги дру-

гої кляси за те, що «випровадив успішно таборовий обоз з загроженого місця під Колтовом». Кречмер працював тепер у полковому штабі, і ми всі добре знали, що випровадив обоз не штурман Кречмер, а булавний 7-ї сотні десятник Михайло Логаза. Але, мабуть, тому що Логаза пропав під Бродами, комусь хрест заслуги треба було дати, і дали, очевидно, німцєві. Коли хтось щось оповідав, Кречмер мав звичку раз-по-раз говорити протяжно «ах зо-о-о». Тепер, коли він дістав хреста за заслуги, ми кожний раз, коли з ним зустрічалися, завжди питали, за що він його одержав, тоді ми йому завжди нібито зі здивуванням говорили «ах зо-о-о». У таких випадках він завжди старався якнайскоріше відпекатися від нас, щоб не слухати наших в'їдливих запитів.

Із закінченням праці у Ліквідаційному бюроі я був призначений до адміністративного відділу полкового штабу, де вже працювали Зенон Лушпинський і Ярослав Кіселик. Реорганізація Дивізії йшла швидким темпом, бо добровольців було багато, а також у міжчасі повернувся зі старшинських шкіл перший випуск так званих «оберюнкерів», тобто підхорунжих зі школи у Кіншлягу в Чехії. Слідом за тим наказом з Берліну від 22 вересня був створений «скріплений бойовий курінь Вільднера», який уже 26 вересня виїхав до Словаччини, де під кінець серпня вибухнуло комуністичне повстання при «братній допомозі» советських партизанських відділів.

28 серпня прийшов інший таємний наказ з Берліну, згідно з яким дивізія «Галичина» у своєму повному складі мала виїхати до Словаччини для побороювання комуністичних партизанів та одночасно продовжувати свій вишкіл. З огляду на це 2 жовтня 1944 року 30-й полк у складі трьох куренів та 13-ї і 14-ї сотень виїхав до Словаччини.

ДИВІЗІЯ У СЛОВАЧЧИНІ І СЛОВЕНІЇ

Дивізія у Словаччині

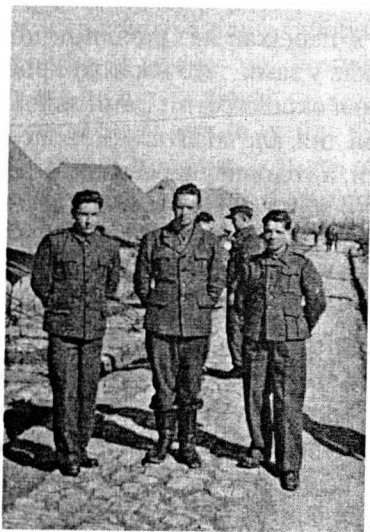
2 жовтня 30-й полк виїхав до Словаччини і розташувався на південь від міста Жіліна з полковим осідком у місті Велька Битча, що на правому березі ріки Ваг.

До Словаччини я переїхав як рахівник полкового штабу та 30-го полку і замешкав у замку. До нас тоді прибували нові вояки, якими поповнювалися окремі сотні. Вони звичайно приходили до Битчі десь у половині дня, але до штабу зголошувалися тільки ввечері, щоб повечеряти, а головне, переспати, а решту дня використовували на оглядини міста. Мене то сердило, бо приходили вони тоді, коли я повинен був мати вільний час. Але одного разу мене викликали десь близько 8 години вечора, бо прийшов якийсь новий доброволець, якого треба було забезпечити всім необхідним. Я пішов до канцелярії і побачив якогось стрільця, трохи старшого за мене. Я сердито до нього звернувся, кажучи: «Десь, мабуть, цілий день ходили собі по місту, а тепер щойно зголошуєтеся до штабу на нічліг». Тільки в подальшій розмові я довідався, що цей доброволець без жодних відзнак, тобто якийсь рекрут, на ім'я Михайло Ратушинський, не звичайний собі стрілець, а наш полковий капелян, призначений на місце зниклого під Бродами о. д-ра Кладочного.

Я негайно змінив тон і пообіцяв допомогти йому влаштуватися на ніч. Це був другий такий випадок, бо власне кілька днів перед тим до нас прийшов інший доброволець без жодних відзнак, яким був д-р Григорій Шиманський, наш полковий лікар. Це була вже досить пізня година, тому я запропонував о. Ратушинському переспати з групою підстаршин, і він пішов до нашої кімнати.

У той час майже всі мешканці тої кімнати вже полягали спати, але бракувало ще Івана Сільничого. Він, повернувшись з кавалерки, почав розповідати про свої перші пригоди у Велькій Битчі, що не зовсім були пристойними, тим більше у присутності священика.

З початком жовтня повернулася з Східної Словаччини бойова група Віттенмаєра, і з неї сформували 3-й курінь 30-го полку. Тоді мене перевели до 3-го куреня як рахівника 9-ї сотні. Сотенним командантом був призначений хорунжий Андрій Питляр, колишній студент права Львівського Університету; чотовим першої чоти був хорунжий Василь Тафійчук, мій молодший колега з коломийської гімназії; 2-ї чоти — десятник Василь Барчук, також мій знайомий ще з бурси у Коломиї, який у 1939 році здавав матуру. 3-ю чотою командував шарфюрер Іван Сільничий, родом із Полтавщини.

Хорунжий Михайло Якуб'як,
чотовий-підхорунжий Василь Верига
і хорунжий Василь Тафійчук.

Це був веселий хлопець, близько 25–26 років, тобто старший за нас усіх, що прийшов до нас у ранзі «шарфюрера», який він називав «шарфіра». Так його всі кликали. Бунчужним сотні був німець зі Шлезьку, обершарфюрер Кернер, який знав трохи польську мову. Сотенним писарем був призначений Ярослав Кіселик, який досі був полковим писарем, а його помічником був стрілець Віктор Буйняк; сотенним мельдером — колишній студент права Клим Роснецький, родом із Заліщицького повіту. Я колись був із ним у похідній групі в Україні.

Такий вигляд мав штаб 9-ї сотні 30-го полку. В кожному разі, в 9-й сотні зібралось нас три Василі, наймолодшим був хорунжий Василь Тафійчук, найстаршим — десятник Василь Барчук і я, хоча мав уже закінчену підстаршинську господарсько-адміністративну школу в Дахау, був найнижчий за рангом вістун (штурман) із бальками на раменах — кандидат на підстаршину. Усі ми, Василі, потім дружили між собою.

Що я був переведений зі штабу полку до сотні, мене зовсім не дивувало, але я не міг зрозуміти, чому перевели до сотні Ярослава

Кіселика, який був полковим писарем до Бродів і мав уже відповідний досвід. Пізніше ми довідалися, що то відбувалося згідно з таємним наказом командування СС від 5 вересня, в якому говорилося: «Дивізійний і полковий штаби, відділи зв'язку та всі господарсько-адміністративні посади забезпечити німецьким персоналом. В батальйонах усі штабові старшини, ад'ютанти, зв'язкові старшини і відповідний писарський персонал замінити німцями. Відділ зв'язку повинен мати 60% німецького персоналу».

Велька Битча, повіт чи округа, знаходилася на кордоні з Моравією, і тут, час від часу, з'являлися советські партизани, а нашим завданням було боротися з ними. Колись між ними були і словаки, ба навіть і частина Армії під впливом комуно-советської пропаганди перейшла до партизанів, але коли німецька і словацька влада видала заклик повертатися додому, багато з них послуухались. Словацьке повстання, інспіроване більшовиками та їхніми прихильниками у Словаччині, не було популярним, принаймні тут. Місцеве населення скоро дізналось, що ми не були їхніми ворогами, і з нами співпрацювало й інформувало нас про появу і рухи партизанів.

Коли ми приїхали до Словаччини, одним із перших наказів була вимога поводитися в країні гідно, бо Словаччина — це союзна держава. Зі словаками ми скоро зав'язали приязні стосунки і часто гостювали в їхніх домах, тим більше, що тут, порівняно з Галичиною, був добробут і словаки про воєнні біди не знали, власне, завдяки тому, що були незалежною державою, чи пак німецьким сателітом. Не буде перебільшенням сказати, що словаки під оглядом гостинності подібні до українців, але вони виявилися словацькими націоналістами. Нам було неважко з ними розговоритися, бо словацька мова більш подібна до української, ніж польська чи російська, але вони завжди нам казали, що «на Словенску — по-словенські». Одного разу ми пішли до місцевого коменданта поліції разом із нашим бунчужним дістати радіо, який, хоч знав трохи польську мову, зі словаком розмовляти не міг, тому я був у них перекладачем, хоча і сам ще не зовсім добре вивчив словацьку. Пан комендант нам сказав, що він розуміє всі національності, якщо вони говорять по-словацьки. Як воно не дивно, але українці при зустрічі з чужинцями зразу ж таки переходять на польську або російську мову, яку чужинець мав би краще розуміти, ніж українську.

Хоча 9-та сотня стояла в замку Велької Битчі, одна група відходила на службу до села Вельке Ровно, що на північний захід від Велької Битчі, щоб приготувати приміщення для переїзду туди всієї сотні. Там нам судилося втратити двох стрільців, одного від рук п'яного німця, а другого — у поході на партизанів. І тому влаштовували два похорони: перший — у Велькій Битчі 2 листопада, а другий — у Велькому Ровно 10 листопада. Обидва похорони були такі багатолюдні, що дві нещасні жертви не мали б кращого похорону у своїх рідних селах.

Справа з нашими жертвами була такою. 31 жовтня ввечері у час дозвілля на квартиру, де стояла одна із груп, прийшов напідпитку німецький підстаршина, що очолював ту групу, і почав показувати, що він є членом «герренфольку», зневажливо висловлюючись супроти вояків-українців. Хлопці, побачивши п'яного німця, хотіли його позбутись, щоб не довести до якихось гарячих сцен, тим більше, що охочих провчити зарозумілого німця було доволі. Зчинилася метушня, особливо коли німець почав вимахувати пістолетом і погрожувати постріляти всіх. Кілька відважніших кинулись до німця, щоб відібрати у нього пістолет й обеззброєного виставити на його квартиру. Серед цього гурту вирізнявся своєю будовою і взагалі поставою молодий стрілець Осип Лобавка родом із Дрогобиччини. Вислід цієї сутички закінчився трагічно, бо німець, довго не роздумуючи, вистрілив із пістолета у стрільця Лобавку, який упав на підлогу мертвий. Тільки розсудливість деяких свідків цієї трагедії врятувала життя німцеві, а слідом за тим і декільком українцям, яких за вбивство німця чекала неминуча смерть через польовий суд. Німця все ж роззброїли, викликали команданта сотні хорунжого Питляра у Велькій Битчі. Той негайно приїхав на місце трагедії, заарештував німця і відправив до штабу куреня, а звідти його переслали до Жіліни до штабу Дивізії. Стрільця Лобавку перевезли до Велької Битчі і там поховали згідно з військовим приписом з місцевого костелу на місцевому цвинтарі.

Комедант 30-го полку полковник Форстройтер доручив сотнику Гончаренкові, начальникові VI відділу, провести слідство і здати йому звіт. Сотник Гончаренко не мав аж надто великих труднощів у проведенні слідства, тому що свідків було багато. Й у

висліді всіх його перепитувань він склав комендантові полку звіт, стверджуючи, що німець убив стрільця Лобавку у стані сп'яніння. Але полковник Форстройтер не прийняв звіту в такій формі, заявляючи, що дані сотника Гончаренка неправдиві, й тому вимагав, щоб він його переробив. У відповідь на це сотник Гончаренко заявив ще раз, що все, що є у звіті, — правдиве, і тому він не може його переробляти, бо не може змінити доведених фактів. Але полковник Форстройтер цим не вдоволився. Йому потрібен був такий звіт, який скидав би всю вину на покійного стрільця Лобавку, а німця-вбивцю представив як оборонця правопорядку і військової дисципліни, який застрелив українського вояка в самообороні.

Обставини, які зумовили побут Дивізії на Словаччині, приносили чимало прикрих несподіванок. 8 листопада ввечері командант сотні хорунжий А. Питляр одержав наказ ліквідувати большевицьку партизанську групу, яка розмістилась у незамкненому домі серед лісів, розташованому приблизно на 8–9 км на захід від Ровна. Дві чоти під командою хорунжих Питляра й В. Тафійчука вирушили під прикриттям ночі в зазначеному напрямі, щоб накрили партизанів несподівано вночі, під час сну. В основному плян удався. Хатину, де примістилась партизанська група, знайшли на поляні серед лісів і узяли в облогу, ще заки большевицька варта могла що-небудь зауважити. Здобувати криївку приступом було непрактично, бо це могло б коштувати багатьох жертв, тому вирішили примусити їх залишити хату. Скоростріли поставили довкола хати на віддалі гарного прицілу, і тоді хату підпалили. Скоро після того напівсонні партизани почали вискакувати і прямувати в ліс. Заграли скоростріли, а палаюча хата освітлювала приціл — тіні втікаючих партизанів, які почали відстрілюватись як попало. Так знищили групу партизанів, хоча не виключено, що дехто з них міг прорватися, користуючись нічною темрявою. Але не обійшлося без жертв і серед наших. Загинув стрілець Михайло Грицик, також родом із Дрогобиччини. Сталось це уже під ранок 9 жовтня 1944 року. Тіло забитого стрільця забрали з собою до Велького Ровна. Покійника, крім стрільців його сотні, відвідало чимало цивільного населення, заки готували його до похорону, який відбувся 10 жовтня. Похоронне богослужіння відправив о. М. Ратушинський у місцевому костелі, заповненому цивільним населенням.

Похорон у Велькому Ровно, Словаччина.

Під кінець похорону приїхав також командант куреня майор Віттенмаєр, який, побачивши стільки народу на цвинтарі, не міг надивуватись, що цивільне словацьке населення ховало українського вояка як одного із своїх. Почесна варта стояла біля домовини в костелі, і опісля відправили тіло Михайла Грицика на місце вічного спочинку на місцевому цвинтарі. Крім почесного відділу війська, згідно з місцевим звичаєм, ішли дівчата у білих довгих суконках із китицями цвітів, покладених пізніше на могилу покійника. Там за військовим звичаєм, на додаток до прощальних слів о. капеляна, як і товаришів покійника, три постріли почесної сторожі та Вічна пам'ять були останнім салютом загиблого товаришеві на полі бою зі смертельним ворогом України.

До кінця листопада було ще кілька алярмів, але жертв уже більше не було. Багато молодих людей-словаків, які перед тим перейшли до партизанів, почали повертатись додому, довідавшись, що в їх околицях стоїть не німецька, а українська частина.

Порівнюючи розповіді цивільних біженців-українців, яких тоді

було чимало у Словаччині, хоча не в тому самому районі, із досвідом українців-вояків, доводиться зробити висновок, що словацька гостинність до останніх зумовлювалась великою мірою страхом перед військом. Щоправда, словаки скоро переконалися, що ми з ними поводитись по-приятельськи, не робили їм жодної шкоди, хоча й німці мали строгий наказ поводитись у Словаччині як у приязній, а не як в окупованій країні. Німців, так само як і мадярів, вони таки не любили і в цьому перед нами зовсім не крилися.

Коли уся 9-та сотня перейшла до місцевості Вельке Ровне, оточеного довкола лісами, наша трійка — Василь Тафійчук, Василь Барчук і я вирішили піти до словацького ресторану просто з цікавості і замовили вечерю. Ми сподівалися, що то буде така вечеря, як це було в Галичині: бараболі дадуть досить, а м'яса тільки на показ, або, як поляки казали, через тоненьку пластинку м'яса можна було бачити Варшаву. Як же ми здивувалися, що вечеря складалася із доброго шматка м'яса і трохи м'ятої бараболі — пюре. Тут люди не знали, що то війна, і краще харчувалися, ніж німці в Німеччині чи в Австрії.

Одного дня, повертаючись поїздом із Велької Битчі (від залізничної станції треба було йти пішки через міст і по дорозі), я розговорився з одною дівчиною, що їхала з мамою додому. Поки ми дійшли до постю сонтні, дівчина запросила мене відвідати їх удома. Очевидно, від такого запрошення я не міг відмовитись й одного вечора після служби вибрався до неї додому. Це була інтелігентна і дійсно гарна дівчина, чорнявка із пишним волоссям. Мешкала вона з мамою на тій самій вулиці, не більше як 50 кроків від сотенної канцелярії. Тоді я довідався, що вона називається Марія Яношікова. Її батько працював на словацькій фабриці зброї в містечку Турзовка і вдома бував тільки в неділю.

Словаки взагалі були гостинні люди, і мама запросила мене відвідати їх, коли вдома буде тато. Я часом зустрічався з ним, і він з цікавості випитував мене, як воно там із тими «русамі». Я йому розповідав те, що знав, і він спокійно вислуховував мої розповіді так, що я ніяк не міг зрозуміти його політичних поглядів. Вони запросили мене і на латинський Святий Вечір. По вечері при «словівіччі» розмова знову пішла, «як там у вас було». Коли я розповів їм, як нас совети «визволили» у вересні 1939 року та як за-

лишили в червні—липні 1941 року, господар дому, мабуть уже напідпитку, висловив своє здивування, що «брати-слов'яни» щось такого могли робити, і сказав: «А ни сми так на ніх чакалі». Я дійшов висновку, що були й такі словаки, яких не задовольняла незалежність, вони не розуміли, в якому добробуті жили порівняно навіть з Німеччиною, і тужили за советським раєм. На жаль, він не був самотній.

За короткий час майже кожен із нас мав уже своїх знайомих словаків, а зокрема молодих словачок, не звертаючи уваги на суворий наказ не входити в контакт із цивільним населенням. І то виходило на користь і нам, і словакам. Словом, ми чулися у Словаччині майже як серед нашого власного населення.

Але 28 листопада нашу сотню перевели до Штявніка, що через гори на південь від Велького Ровна. Треба було їхати окружною дорогою через Вельку Битчу. Коли ми відходили маршовим порядком «з піснею на устах», з нами прощалось усе село. Дехто плакав, що «бідні вояки (вояци-худаци) мусять відходити, а вони такі добрі хлопці були».

Зараз після приходу до Штявніка 9-ту сотню чекала ще одна прикра несподіванка. Для ознайомлення з новим місцем хорунжий Питляр одержав наказ вислати трьох добровольців у цивільному одязі на розвідку в напрямі моравського кордону. Добровольцями зголосилися один десятник, родом із Одеси, який прибув до нашої частини десь з вермахту; вістун Петро Пипа, родом десь із центральних земель України, що був у рядах Дивізії від самого початку і пройшов баталію під Бродами, хлопець надзвичайно відважний і завжди готовий на найбільшу небезпеку; третім був молодий хлопчина родом з Галичини. Вони мали вдавати дезертирів із Дивізії, які хотіли перейти до партизанів, що не було важко зробити, якщо б хтось не «всипав». Ця група вийшла у розвідку на початку грудня, однак ніколи не повернулася до сотні, і жодної вістки про неї не було одержано. Припущення були різні, але найбільш впертою була думка, що їх зрадив десятник «одесит», який завжди насміхався із «малоросів», як вони розмовляють на «хохлацком языке», хоча він сам дуже гарно говорив по-українськи і заявляв, що він українець. Це були останні втрати 9-ї сотні 30-го полку в Словаччині, які разом становили 5 осіб.

У Штявнику перша чота заквартирувала в школі, у директора якої замешкав командант сотні хорунжий Андрій Питляр. Там була і наша сотенна канцелярія, в якій працювали вістун Ярослав Кіселик та стрілець Віктор Буйняк. Друга чота заквартирувала в Народному Домі. Ліжок там не було, тому нам сказали, щоб ми собі їх зробили з дощок, які були поруч на складі. Слід підкреслити, що нам було заборонено брати від населення що-небудь за дарма. Тому власник дерев'яного складу дав нам потрібні дошки і виставив свій рахунок, який я здав у канцелярію батальйону. Забрало трохи часу, і я дістав для нього гроші за вказаними ним цінами вже перед самим від'їздом із Штявніка.

У тому самому Народному Домі мешкало ще чотири дівчини, які мали окремий вхід і працювали в якомусь бюро. З них були три словачки родом з околиць Жіліни та одна українка, Надія Журбенко, родом десь аж з-під Ростова-на-Дону. Як вона сюди дісталася, я не довідався. Вечорами часто заходив до дівчат на розмову, й вони розпитували мене, як там у нас в Україні. Їм, мабуть, дещо вже говорила та українка.

Я їздив доволі часто до штабу III батальйону в різних справах, а головне отримати гроші для вояків та оплатити рахунки словакам за різні їхні послуги для сотні.

Тому що словацький уряд проголосив заклик усім повстанцям вертатися додому, багато з них дійсно повернулися, але вони мусли зголоситися до відповідних урядів. Одного разу зі мною їхав молодий словак, що повернувся з лісу додому, і я мав доставити його до штабу полку. По дорозі ми розмовляли про різне, і він сказав мені, що якби та команда у Велькій Битчі складалася з українців, то він їхав би спокійно, а так він таки побоюється, бо ж там німці. Я його запевняв, що наш сотенний комендант написав від себе листа, в якому рекомендує не затримувати його. Німці дійсно звільнили його.

У Штявнику ми відсвяткували Різдво і Йорданські свята, а на Святвечір до нас приїхав командир куреня майор Фріц Віттенмаєр, привітав нас із Різдвом Христовим і скоро потім поїхав до інших сотень.

24 січня наша сотня дістала наказ готуватися до відходу, тільки не на схід, а на захід. Це зовсім не відповідало нашому бажанню, бо

нам дуже хотілося рухатись ближче до Рідного Краю, а не далі від нього. Не було це і бажанням нашого сотенного А. Питляра. Варто підкреслити, що директор школи мав дуже гарну доню і, мабуть, наш сотенний закохався в неї, бо при від'їзді дуже переживав і був сердитий.

Зі Словаччини до Словенії

25 січня наша 9-та сотня 30-го полку вирушила в дорогу. Йшов сніг. Мені, як керівнику господарської частини, треба було залагодити деякі справи. На той час у мене ще затримались гроші за дошки, які ми взяли з місцевого складу. Зустрітись із власником складу я не міг і не хотів брати грошей із собою. Тому, коли ми вирушили з місця постою і по дорозі минали корчму, я вирішив залишити гроші для власника дощок там при свідках. Я був певний, що навіть якщо власника там не буде, але буде щонайменше десяток свідків, то ті гроші корчмар йому віддасть.

Ми, не поспішаючи, виїжджали зі своїх місць, так що я мав можливість зайти до корчми, як тільки зрівнялися з нею. Я зайшов туди і голосно заявив корчмареві, що прийшов не на «словівічку» чи «грушковічку», а заплатити борг. Словаки здивувалися, що я, від'їжджаючи з села, не затримав тих грошей собі. Корчмар при свідках підписав мені запропонований рахунок за дошки, і всі присутні там словаки бачили і чули те все. Побажали мені «счасну цесту». Я був певний, що власник дощок буде знати, що я заплатив.

Наш відступ був на південь у напрямі Братислави, і ми заночували в місті Предмір, де досі стояв штаб 2-го куреня 30-го полку. Перемарш був нелегкий, бо ми робили денно по 30—40 кілометрів. По дорозі на спочинках, чи на полуденках, ми зустрічалися зі словаками, які цікавилися, хто ми такі, а зокрема, чому ми, слов'яни, ішли з німцями проти «русів», других «братів-слов'ян». Тому що я досить добре опанував словацьку мову, то словаки не вірили, що я українець, а думали, що я словак «з Виходного Словенска», тобто зі Східної Словаччини, де на Пряшівщині українці-русини проживали компактною масою. Словаки намовляли мене та інших дивізійників залишитися в них, а вони дадуть нам цивільний одяг, і будемо в них

спокійно чекати, аж прийдуть «руси», тобто «браття-слов'яни».

Наш марш зупинила віхола в Малих Карпатах, і ми поза пляном затрималися 29 січня в околицях Нового Места за Мнявою. По двох днях ми рушили далі і 31 січня 1945 року дійшли до місцевості Мале Левари, а 1 і 2 лютого остаточно дійшли до села Баяри, що на австрійському кордоні.

30 січня німці відзначали уродини «Фірера», і з тої нагоди прийшли деякі підвищення зокрема тим, що покінчали підстаршинські школи. Я отримав тоді ранг унтершарфюрера — десятника, який мені, як і всім подібним, належав ще майже рік тому, коли ми закінчили підстаршинські адміністративні курси. Крім того, мені призначили носити два бальки на погонах, як кандидату на старшину.

3 лютого 1945 року наш курінь перейшов до Австрії. Постій на Словаччині для Дивізії, а зокрема для 30-го полку, був неначе відпочинком по майже однорічному вишколі та фронтових тарапатах під Бродами. Найголовнішу роль при тому відігравало приязне ставлення до нас словацького населення.

Перед нами було столичне місто Відень, але нам не дозволили марширувати через місто, і ми, обминувши його, перейшли через вкритий снігом Семерінг. 14 лютого прийшли у місто Брук ан дер Мур (Bruck an der Mur). Там, а радше в його околиці, ми мали однотижневий спочинок. 22 лютого ми вирушили далі, але марширували вже вночі, а вдень спочивали, бо тоді всі важливі шляхи контролювала ворожа авіація. 24 лютого ми зупинилися в селі біля Ляйбніц, і наша трійка дістала квартиру в якомусь господарстві, де працювала дівчина-українка з Галичини. Нас там так приймали, а дівчина так нас припрошувала, що нам здавалося, що ми в гостях десь у Галичині. У кожному разі, ми там не тільки наситилися, але ще й залишили чимало налисників на столі, яких не могли взяти з собою.

Пізніше, як ми вже були в Беллярії і вічно голодні, хорунжий Тафійчук не раз згадував про ту гостину і казав, як би ті налисники придалися нам тут, у таборі. На жаль, ці бажання залишилися нездійсненими ще довгий час.